

Мова і сучасний культурний простір



До 180-річчя з дня народження
О. О. Потебні

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



МОВА І СУЧАСНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

(ДО 180-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. О. ПОТЕБНІ)

*Матеріали науково-практичної конференції,
м. Київ, МАУП, 22 травня 2015 р.*

Київ
ДП “Видавничий дім “Персонал”
2015

Редакційна колегія:

І. П. Бідзюра (голова), д-р політ. наук, проф.;

Ю. О. Мєлков, д-р філос. наук.;

Т. В. Нич, канд. філос. наук, доц.;

Н. Д. Пальм, канд. філос. наук, доц.

Відповідальний за випуск: *Мєлков Ю. О.*

Матеріали науково-практичної конференції “Мова і сучасний культурний простір (До 180-річчя з дня народження О. О. Потебні)” – 22 трав. 2015 р. — К.: ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2015. — 68 с.

У пропонованому збірнику подано статті науково-практичної конференції, присвяченої 180-річчю з дня народження О. О. Потебні, у яких розглянуто життєвий і творчий шлях відомого вченого.

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2015

© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2015

ЗМІСТ

Дмитрулин Н. Ю.

“...Я вижу помочь, на которых вела меня судьба...”

(о жизни и творческом пути А. А. Потебни) 4

Мелков Ю. А.

Многомерность языкового пространства и пролиферация культурных

идентичностей: от национализма к интернационализму 7

Нич Т. В.

Мова як об’єктивація та перспектива свідомості у філософській концепції

О. О. Потебні 15

Бисенбаев Ф. К.

Проблемы сознания в контексте философии языка А. А. Потебни 18

Проскулікова Л. Н.

Міфологічні студії О. Потебні в контексті західноєвропейської філософії міфу 25

Олійник В. В.

Мовознавча спадщина О. О. Потебні: сучасне осмислення 28

Шпильківська І. О.

Проблема двомовності: від Потебні до сьогодення 32

Єрескова Т. В.

Мова як маркер національної ідентичності у сучасному соціумі 35

Чиркова О. А.

Мова як чинник утворення нації 39

Попов В. Ж.

Спілкування мешканців українських міст з представниками іноземних армій

у 1918–1920 рр. 43

Пальм Н. Д.

Духовність українського суспільства: історія, проблеми та перспективи 48

Пустовит А. В.

Звуковой пейзаж в стихотворении Артюра Рембо “Офелия” 52

Бондаренко Н. О.

Роль сім’ї у формуванні соціальної ідентичності та мовної культурної

пам’яті особистості. 56

“...Я ВИЖУ ПОМОЧИ, НА КОТОРЫХ ВЕЛА МЕНЯ СУДЬБА...”(О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСКОМ ПУТИ А. А. ПОТЕБНИ)

Александр Афанасьевич Потебня, выдающийся украинский ученый и мыслитель XIX века, оставил глубокий след в таких областях научного знания, как лингвистика, литературоведение, этнография, фольклор, всем им придавая философскую глубину исследования.

Жизни и творческому пути мыслителя посвящено немало работ. Это и воспоминания учеников А. Потебни [1], и современные исследования [2]. Но чтобы подчеркнуть подлинность и добавить личностной окраски, на мой взгляд, следует обратиться к “Автобиографическому письму” ученого [3], в котором он сам отмечает наиболее важные и жизнеопределяющие факты своей биографии.

Так, в качестве темы была взята цитата из этого письма: *“Мне кажется, я вижу помощи, на которых меня вела судьба”*. Сам Александр Афанасьевич считал, что его судьба и увлечение лингвистикой и философией были предопределены еще при рождении. Он пишет: *“Я нахожу сходство между собой и некоторыми давно умершими родственниками по отцовской линии. Тет-ка моя решала философские вопросы, а дядя, рано убитый на Кавказе, как мне говорили, увлекался арабским, персидским, знал пару горских наречий”* [Там же, 12].

Александр Потебня родился в 1835 г. на хуторе Манев Роменского уезда Полтавской губернии в дворянской семье. Начальное образование получил в польской гимназии города Радом. В возрасте 16 лет Потебня, следуя стопами своих родственников, поступил в Харьковский университет на юридический факультет. Там он познакомился с Михаилом Неговским, тогда медиком 5-го курса, и, возможно, это знакомство сыграло ключевую роль в его дальнейшей судьбе.

Он пишет: *“Однокашники познакомили меня с Михаилом Васильевичем Неговским, любителем и умелым собирателем малорусских народных песен... В его заведовании была небольшая библиотека, состоящая из сочинений на малорусском языке и относящихся до Малороссии. Этой библиотечкой я пользовался, что не осталось без влияния на позднейшие мои занятия... В следующем году, отчасти по совету Неговского, я перешел на историко-филологический факультет”* [Там же, 11].

Еще он вспоминает: “Из книг, имевших на меня влияние, укажу Костомарова “Об историческом значении русской народной поэзии”, а благодаря Лавровскому я стал заниматься славянским языкознанием и оставлен при университете” [3, 13].

Так начался путь Александра Потебни как фольклориста и этнографа. Первые записи украинских народных песен он сделал еще в 17-летнем возрасте от своей тетки — Прасковьи Ефимовны, а через 10 лет вышел сборник украинских народных песен в записи Потебни. В 26 лет он защитил магистерскую диссертацию “О некоторых символах в славянской народной поэзии”.

Необходимо сказать, что увлечению фольклором способствовала общая атмосфера 50–60-х годов XIX в. — движение народничества, резкий рост национального самосознания в Украине, обращение к истокам — народной культуре и фольклору.

В эти же годы усиливается обмен научными достижениями с Западом. В России переводятся сочинения Вильгельма фон Гумбольдта, которые оказали сильнейшее влияние на научные взгляды Потебни. В 1862 г. он отправился в заграничную командировку. Посещал лекции в Берлинском университете (сегодня известный как университет имени Гумбольдта), изучал санскрит, побывал в нескольких славянских странах. Надо отметить, что Потебня использовал все предоставлявшиеся ему возможности для изучения языков. С раннего детства он владел двумя языками — украинским и русским, в гимназии получил прекрасное знание польского языка, во время поездки по славянским странам он изучал чешский, словенский и сербохорватский языки.

Возможно, именно эти языковые познания, а также философский талант мыслителя способствовали созданию оригинальной концепции философии языка. В ней проявилось глубокое понимание сущности феномена языка, его связи с культурой, сознанием, ментальностью народа. В это же время, в 1862 г. выходит в свет одно из самых известных произведений Потебни — “Мысль и язык” (автору в это время было 26 лет). В нем Потебня проявил себя как зрелый ученый и философ языка, сформулировав ряд оригинальных теоретических положений в области лингвистики и философии языка.

В Харьковском университете в 1860–1880 гг. сложилась харьковская лингвистическая школа, которую и возглавил Александр Афанасьевич Потебня. Он переосмыслил учение Гумбольдта о языке в психологическом духе. Учениками и последователями Потебни стали Д. Овсянико-Куликовский, В. Харциев, А. Горнфельд, А. Погодин и др. Школа представляла психологическое направление в лингвистике, и, по сути, стала фундаментом отечественной философии языка. В этом видится неоценимая заслуга Александра Афанасьевича Потебни.

В 1874 г. (в возрасте 39 лет) он защитил докторскую диссертацию “Из записок по русской грамматике” и через год стал профессором Харьковского университета. Тогда же он получил Ломоносовскую премию. В 1877 г. был

избран действительным членом Общества любителей российской словесности при Московском университете. Был награжден двумя Уваровскими золотыми медалями и Константиновской медалью Русского географического общества. Кроме того, Потебня состоял членом Чешского научного общества.

Выдающиеся заслуги и несомненный вклад в развитие лингвистики, философии языка, этнографии, пожалуй, можно объяснить не только исследовательским талантом А. Потебни, но и тем фактом, что он занимался на протяжении всей жизни любимым делом, которое (по мнению самого мыслителя) было ему предназначено.

В письме чешскому слависту А. Патере в 1886 г., за пять лет до смерти, он пишет: *“Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходной точкой, иногда заметной, иногда незаметною для других, был малорусский язык и малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с ней чувство не были мне даны, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукой”* [4, 93].

Литература

1. *Памяти* Александра Потебни. — Х., 1892; *Овсянко-Куликовский Д. И.* А. А. Потебня как языковед, мыслитель / Д. И. Овсянко-Куликовский. — К.: Киев. старина, 1893; *Горнфельд А. Г.* А. А. Потебня и современная наука / А. Г. Горнфельд // *Летопись дома литераторов*. — 1921. — № 4.
2. *Фізер І.* Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. Метакритичне дослідження / І. Фізер. — К., 1993; *Вільчинський Ю.* Олександр Потебня як філософ / Ю. Вільчинський. — Л., 1995; *Німчинов К.* Значення Потебні для українського культурно-національного руху / К. Німчинов // *Вісн. Харків. нац. ун-ту*. — Вип. 49. — Х., 2000. — (Серія: Філологія); *Франчук В. Ю.* Олександр Опанасович Потебня: Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. — К.: Видав. дім Д. Бураго, 2012; *Вакуленко С. В.* Рецепція ідей Потебні в західному мовознавстві останніх десятиріч / С. В. Вакуленко // *Вісн. Харків. нац. ун-ту*. — Вип. 52. — Х., 2007. — (Серія: Філологія).
3. *Потебня А. А.* Автобиографическое письмо / А. А. Потебня // *Потебня А. А.* Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 11–14.
4. *Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження / О. О. Потебня.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 112 с.

МНОГОМЕРНОСТЬ ЯЗЫКОВОГО ПРОСТРАНСТВА И ПРОЛИФЕРАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ: ОТ НАЦИОНАЛИЗМА К ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМУ

Творческое наследие А. Потебни представляет собой огромный и плодотворный материал для осмысления как в сфере философии языка, так и в более широком плане приложения идей, высказанных отечественным мыслителем полтора столетия назад, к современным проблемам культурной и общественной жизни человечества. Правда, несколько затрудняет такое приложение определенная концептуальная незавершенность некоторых идей — часто высказанных в работах, опубликованных уже после смерти автора, в том числе скомпилированных его учениками по конспектам читанных им некогда лекций, — как и своего рода парадоксальность, присущая мысли Потебни. Впрочем, парадоксальность эта смотрится как раз вполне органично в свете того гумбольдтовского различения состояния и процесса, “эргон” и “энергейя”, одним из наиболее активных приверженцев и пропагандистов которого был харьковский мыслитель и которое позволяет и даже требует подходить к рассмотрению какого-либо явления диалектически, в исторической перспективе, учитывая, в частности, и постоянно развивавшиеся и изменявшиеся взгляды самого А. Потебни на сущность языка.

В этой статье я хотел бы остановиться, прежде всего, на феномене многомерности языкового пространства, то есть на проблеме многоязычия, ставшей весьма актуальной в наши дни в связи с ростом мультикультурализма и с проникновением глобализационных процессов в сферу культуры. Закономерно отображаясь и на трансформациях языкового пространства, эти процессы — как и устойчивые состояния, в результате этих процессов складывающиеся, — не всегда находят свое адекватное отражение в области социальной, политической и даже культурологической философской мысли. Между тем, в сфере философии науки, благодаря утверждению концепции постнеклассического типа рациональности, сформировались уже методологические предпосылки для осмысления сложившейся на сегодня ситуации как единства в многообразии, не сводимого ни к монизму унитарности, ни к полному плюрализму ничем не связанных между собою сущностей [4].

В плане оценки культурного многообразия такой подход ориентирует на осмысление умножения числа, постоянного развития, качественного и количественного роста культурных идентичностей, в том числе идентичностей национальных и языковых. Такое явление уместно будет называть пролиферацией, используя, следом за П. Фейерабендом, этот термин биологической науки для обозначения необходимого многообразия: любая точка зрения, любая форма культуры и любая “идеология”, к которой П. Фейерабенд относил, в частности, науку, является плодотворной лишь в меру того, что она существует в ряду иных, альтернативных “идеологий”. В случае же, если таковая является единственной или просто претендует на соответствующий исключительный статус, она оказывается не просто бесполезным, но и вредным элементом культуры, от которого нужно, так сказать, “спасать общество” [8, 225].

Применение указанной установки при осмыслении культурно-языкового пространства оправдано, в частности, ее противостоянием, нередко наблюдаемым сегодня архаическим усилиям, направленным на унитаризацию такого пространства, в том числе и в масштабах одной страны, и в рамках различного рода националистических проектов. “Если бы объединение человечества по языку и вообще по народности было возможно, — писал по этому поводу А. Потебня в своей пространной рецензии на сборник народных песен Галицкой и Угорской Руси Я. Головацкого, — оно было бы губительно для общечеловеческой мысли, как замена многих чувств одним, хотя бы это одно было не осязанием, а зрением. Для существования человека нужны другие люди; для народности — другие народности. Последовательный национализм есть интернационализм” [6, 229].

Любой язык, — как особая “точка зрения”, по меткому выражению А. Потебни, предвосхитившего в этом отношении многие идеи философии уже XX в., философии неклассической, включая отмеченную уже мысль П. Фейерабенда, — любой язык возможен лишь как “один из многих”, то есть при условии отказа от претензий его на статус единственного и всеобщезначительного. В этом отношении, единая языковая и вообще культурная идентичность оказывается, как правило, идентичностью искусственной, насаждаемой внешними по отношению к человеческой личности силами (разумеется, такое насаждение не обязательно оказывается насильственным — но это уже другой вопрос).

Многообразие же языков не просто отображает разнообразие возможных точек зрения на какой-либо предмет, но и позволяет достигать всестороннего, конкретного видения такого предмета — благодаря знанию различных языков. Как свидетельствует другой выдающийся отечественный языковед, Л. Щерба: “Сравнивая детально разные языки, мы разрушаем ту иллюзию, к которой нас приучает знание лишь одного языка, — иллюзию, будто существуют неизблемые понятия, которые одинаковы для всех времен и для всех народов. В результате получается освобождение мысли из плена слова, из плена языка и придание ей истинной диалектической научности. ... можно,

мне кажется, лишь завидовать тем народам, которые силою вещей осуждены на двуязычие. Другим народам его приходится создавать искусственно, обучая своих школьников иностранным языкам” [9, 315, 316].

Историческая и культурная обусловленность лексики и, в меньшей мере, грамматики каждого естественного языка действительно позволяет оценить многообразие путей познания человеком мира — и самоценность, и неповторимость языка как одного из таких путей. К примеру, в языках северных народов, в эвенкийском и чукотском или в саамских и инуитских (эскимосских) языках, самым естественным образом отсутствуют слова, связанные с флорой и фауной тропиков, зато имеется как минимум несколько корней для обозначения оленей или снега в различных его проявлениях — падающего, лежащего, рыхлого и т. д., каковые состояния другой язык может просто и не различать. Стоит вспомнить и те примеры различия системы понятий между языками, которые приводит Л. Щерба: “По-немецки Baum означает растущее дерево, а Holz — дерево как материал, причем безразлично, служит ли этот материал для топлива или для поделок. По-узбекски jaqas будет означать и растущее дерево и дерево как материал, однако дерево как топливо имеет особое слово otun, как и в русском (дрова)... По-русски в сущности нет даже установленного термина для понятия сдирать, снимать кожу, шкуру. В узбекском имеется целый ряд терминов, отмечающих различные оттенки этого понятия: julmaq, sylmaq, tonamaq, sojmaq...” [Там же, 315, 316].

Именно такого рода различие в языках народов мира позволяет говорить не только об уникальности и самоценности каждой такой “точки зрения”, напоминающей богатство биоразнообразия и потому не в меньшей мере подлежащей охране и культивированию, — но и об их равенстве. При всем политическом и социальном неравновесии между языками мира именно их различие позволяет воспринимать и оценивать языки как *равные и равноценные* — но при этом, разумеется, *неравнозначные и нетождественные*, а требующие, как зеркала, другого языка для оценки и собственной компетентности, и собственной ограниченности. Иначе говоря, словами А. Потебни: “Вся сила в том, чтобы не принимать своих абстракций за сущности” [7, 257]. Следовательно, полнота конкретности может быть достигнута лишь в многоязычии, и не только в сфере повседневного опыта. К примеру, те же саамские языки могли бы, пожалуй, дать немало полезного материала для гляциологии — и если таковая научная дисциплина не торопится обратиться к лексическому и грамматическому богатству языков малых народов Севера, то тем хуже не столько для этих языков, сколько для самой науки (которая только сегодня учится преодолевать свой, по выражению И. Пригожина, европоцентризм).

Кстати говоря, в лекциях А. Потебни — повторим, изданных через много лет после его смерти и реконструированных учениками по записям, — можно найти и свидетельство в пользу этого последнего: “Первенство народов индоевропейского племени основано на превосходстве строения его языков, так что ребенок, говорящий на одном из этих языков, уже в силу

этого является философом, в отличие от взрослого и мудрого человека другого племени” [5, 205]. Однако, после этого сомнительного по нашим меркам утверждения сразу же отмечается и обратное: “...языкознание в большей степени, чем другие науки, дает основания говорить о единстве человечества, поскольку любой язык есть строение сложное, развивающееся и человеческое, так что, в отличие от мнения древних греков и римлян, варваров и не варваров нет, как для биолога нет сорных трав и полезных растений” [Там же, 205].

В этом отношении можно согласиться с выводом А. Потебни о значении языкознания, позволяющего на всецело научной основе говорить о единстве человечества, о братстве всех народов и об интернационализме, — а потому, и о статусе науки о языке, выступающей в качестве основополагающей не только для гуманитарных, но и для естественнонаучных дисциплин. Такое видение было довольно характерным для XIX в.; практически одновременно с украинским филологом аналогичную мысль высказывал и его сверстник, авторитетнейший на то время австрийский физик и мыслитель Эрнст Мах: “Сравнительное языкознание выступает как мостик от филологии к физиологии, позволяющий говорить о преодолении искусственного разрыва на естественные и гуманитарные науки, о том, что обе эти разновидности познания — на самом деле, одна наука, только начатая с разных концов, которые наконец-то неуклонно движутся к соединению” [3, 71].

Увы, этим радужным прогнозам, как и многим другим оптимистическим оценкам развития науки, высказанным в эпоху апофеоза на европейском культурном пространстве классического типа научной рациональности, не суждено было сбыться. XX век показал как ограниченность такого типа рациональности, неприспособленного к полномерному изучению сложных и развивающихся систем, одной из которых оказывается и язык, так и рост партикуляристских направлений исследований, и еще больший акцент на специфике “наук о духе”. Реконструкция точной исторической динамики языков оказалось слишком сложным, практически неосуществимым делом, ввиду многозначности и множественности интерпретаций, входящих в научное познание в эпоху неклассики. Разве что так называемая “любительская лингвистика”, представляющая собой яркий пример псевдонаучной дисциплины [1, 16–24], остается игроком на этом поле, не приводя, впрочем, к каким-либо научно значимым результатам.

Однако, неклассическое постулирование многообразия оказывается столь же проблематичным и одномерным, как и классические поиски единства. Всегда ли двуязычие и многоязычие оказываются безусловным благом? В работах А. Потебни вместе с указанием на многомерность языкового пространства и необходимость учета различных языков как “точек зрения” можно найти и свидетельства о том, что усвоение с детства двух языков вредно: оно раздваивает круг мыслей, “наперед затрудняет достижение цельности мировоззрения и мешает научной абстракции” [7, 263]. Александр Афанасьевич приводил пример личности Ф. Тютчева и даже целых стран, таких

как Чехия, имея в виду отрицательное воздействие двуязычия на жизнь и творческую деятельность. Однако, стоит предположить, что мыслитель мог иметь в виду и собственный опыт: украинский, русский и польский языки были практически одинаково родными для него с юности, не говоря уже о позднее изученных немецком, латинском, южнославянских языках и др. Таким образом, успешный опыт самого А. Потебни позволяет усомниться в правомочности его собственного утверждения: никаких оснований считать его научную деятельность не располагающей должным уровнем абстракции, а его мировоззрение нецелостным, у нас не имеется.

Напротив, этой мысли о вредности двуязычия можно противопоставить другую идею самого Потебни — о том, что владение сразу несколькими языками (в качестве родных, постоянно употребляемых, а не в качестве иностранных) указывает не на угрозу “раздвоения” сознания и на вытеснение одного языка другим, но на то, что употребляются они для разных целей, в различном контексте, а потому — скорее дополняют, а не вытесняют друг друга! Разумеется, подобного рода угроза вытеснения одного языка другим вполне реальна, особенно в ситуации насильственного насаждения моноязычия. Однако, взаимоотношения языков, сосуществующих на одном культурном пространстве, к вытеснению и вообще к борьбе между ними отнюдь не сводятся.

Установка на “единство в многообразии” естественно противостоит как попыткам более или менее насильственной унификации, так и “антифундаменталистскому” представлению о несводимом множестве плюрализма. В этом проявляется и “постнеклассичность” современного, становящегося сегодня нового типа научной рациональности, снимающего противостояние классики и неклассики, единства и многообразия. Другими словами, наиболее адекватным был бы такой подход к осмыслению многомерности языкового пространства, который оценивал бы не столько “горизонтальный” срез многоязычности и многообразия культурных идентичностей, в смысле сосуществования двух и более языков в различных сообществах, но и, так сказать, “вертикальный” — в смысле их сосуществования в одной и той же человеческой личности, но сосуществования в определенной иерархии. Иерархии — не по значимости, ибо каждый язык как особая точка зрения является самоценностью, но по функциональному значению, то есть по употреблению сообразно нуждам коммуникации, — а потому и сосуществование это никоим образом не угрожает раздвоением личности.

А. Потебня вполне уместно проводит здесь аналогию с теорией “трех стилей” М. Ломоносова — “высокого”, “среднего” и “низкого” для литературных произведений различных жанров, напоминающей о практиках западноевропейской культуры, скажем, XVII в., когда народный (предок нынешнего украинского), обрядово-книжный (церковнославянский) и светский (польский) языки вполне мирно и гармонично сосуществовали между собой в обиходе населения нашей страны — или, по крайней мере, грамотной его части: “...если языки более близки и привычны, то мысль обращается к ним в за-

висимости от содержания, — так, в западнорусских грамотах часто выбивается то польская, то малорусская, то церковнославянская струи” [7, 260]. К примеру, такие известные деятели отечественной культуры, как Сильвестр Косов и Афанасий Кальнофойский писали исключительно на польском языке серьезные произведения, защищавшие саму идею русского (украинского) православия перед лицом полонизации и окатоличивания, а Лазарь Баранович на том же языке сочинял свои стихотворения, будучи вполне русофилом. Что, конечно же, и не удивительно: для превращения народного языка в литературный требовалось сверхординарное усилие, требовался гений, равный Данте, Пушкину или Шевченко...

Тройственность стилей и языков здесь не случайна: можно даже попробовать выделить три основных компонента языкового пространства какой-либо культуры. Во-первых, это *Lingua Prima* — язык народный, употребляемый наиболее естественным образом и развивающийся (а, стало быть, изменяющийся) практически постоянно; во-вторых, это *Lingua Franca* — язык культурный и литературный, язык межэтнического и межнационального общения, значительно менее подверженный изменчивости и, как правило, более богатый лексически; наконец, третьим следовало бы назвать *Lingua Sacra* — язык священных текстов, пребывающий уже в абсолютной неизменности. В описанной ситуации западнорусской культуры XVII ст. этим трем типам языков идеально соответствуют русский, польский и церковнославянский; а, к примеру, в Палестине времен Нового Завета народный арамейский функционально сосуществовал с общекультурным койне-греческим и священным древнееврейским. Причем историческая изменчивость языковых статусов только подчеркивает многообразность их функциональной иерархии: тот же арамейский, бывший языком исключительно народно-разговорным (в том числе для этнических евреев), уже через несколько столетий становится неизменяемым языком религиозных текстов у некоторых сект Ближнего Востока; с другой стороны, в XX в. на наших глазах иврит из забытого языка древних книг усилиями израильского государства и ученых-энтузиастов превращается в “первый язык” для немалого числа людей и т. д.

Естественный характер разделения языкового пространства по функциональному значению нисколько не противоречит искусственности литературных языков, которые, по меткому замечанию А. Луначарского, всегда оказывались и оказываются “иностранными” по отношению к языкам народным [9], отражая в значительной мере и исторически социальный характер многоязычия, который, впрочем, вполне может быть преодолен в настоящее время благодаря именно распространению знания языков среди все большего числа населения каждой страны.

В любом случае, для понимания значимости многоязычия как многомерности современного языкового и культурного пространства наиболее важно отметить его уже упоминавшееся выше отличие от одномерности, от претензий на унификацию — и от простого постулирования множественности

ничем не связанных и конфликтующих между собой сущностей. Хотя стоит отметить и то, что поиск “единого языка”, языка совершенного, выступал, как указывает, в частности, знаменитый итальянский писатель и семиотик Умберто Эко, многовековой мечтой и “сверхзадачей” многих европейских мыслителей — и при этом утопией, и при этом задачей заведомо недостижимой, хотя и приносившей подчас важные, хоть и неожиданные плоды на манер упоминавшихся выше искусственных литературных языков, ставших в итоге даже и разговорными, подобно итальянскому [11].

Тем не менее, как раз языковую ситуацию своей родины У. Эко не считает достойным подражания примером для Европы XXI в., которая — согласно пламенному призыву писателя, с которым трудно не согласиться, — должна стать многоязычной, Европой полиглотов, построенных скорее по образцу Швейцарии с ее разнообразием диалектов и традиций [10]. Более того, в современной культурной ситуации даже и политическое единство оказывается, на наш взгляд, достижимее, нежели в толкуемом на устаревший манер эпохи Модерна и национализма насильственном насаждении одной-единственной культурной и языковой идентичности в духе пресловутого “государственного языка”. В настоящее время буквально все сообщества являются многонациональными и плюралистическими. Их плюралистичность, как и пролиферация идентичностей входящих в них личностей, все более увеличивается по мере их культурного и цивилизационного развития, и развития входящих в эти сообщества человеческих личностей. Идея модернистского национального государства вполне способна уступить место концепции государства *поли*национального и многоязыкового, оказывающегося не только более реалистичным, но и более демократичным.

В качестве примера можно привести исследование Х. Линца и А. Штепана, посвященное соотношению демократии и национализма в истории XX в.: из “новых наций”, образовавшихся в Восточной Европе после распада российской и габсбургской империй в 1917–1918 гг., одна только Финляндия верно следовала по пути демократии в XX в., не поддаваясь на соблазны авторитаризма и тоталитаризма, — и вряд ли случайно при этом то обстоятельство, что только этой стране на самой заре независимости и удалось обуздать стихию национализма. В частности, статус второго государственного языка был предоставлен шведскому, несмотря на то, что на нем говорило всего 5,5 % населения, как и на то, что со Швецией молодая нация могла связывать память о своем многовековом колониальном прошлом [2, 670].

Однако, этот пример из области политической жизни, как и возможные аналогии, которые можно провести с ситуацией современной Украины и других государств, только начинающих свой путь к интернационализму и построению реальной демократии, — всего лишь один из множества возможных приложений и проявлений многомерности современной культурной ситуации. А потому, можно сделать вывод, что многоязычие и многообразие есть богатство любой культуры, требующее бережного и осмысленного отношения, а никак не отрицания посредством насаждения одного языка или

одной идентичности, иначе говоря, требующего интернационалистического, а не националистического подхода к пониманию культуры, языка, народности, как о том еще в позапрошлом веке говорил А. Потебня.

Литература

1. *Зализняк А. А.* О профессиональной и любительской лингвистике / А. А. Зализняк // Наука и жизнь. — 2009. — № 1. — С. 16–24.
2. *Лінець Х. Х.* “Державність”, націоналізм і демократизація / Х. Х. Лінець, А. Штепан; [пер. з англ.] // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 662–684.
3. *Мах Э.* Популярно-научные очерки / Э. Мах; [пер. с нем.]. — СПб.: Образование, 1909. — 342 с.
4. *Мелков Ю. А.* Человекомерность постнеклассической науки / Ю. А. Мелков. — К.: ПАРАПАН, 2014. — 254 с.
5. *Потебня А. А.* Психология поэтического и прозаического мышления / А. А. Потебня // Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 201–235.
6. *Потебня А. А.* Рецензия на сборник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким” (фрагменты) / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — С. 226–252.
7. *Потебня А. А.* Язык и народность / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — С. 253–285.
8. *Фейерабенд П.* Как защитить общество от науки / П. Фейерабенд; [пер. с англ.] // Эпистемология и философия науки. — 2005. — № 1. — С. 217–228.
9. *Щерба Л. В.* К вопросу о двуязычии / Л. В. Щерба // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — С. 313–318.
10. *Eco U.* For a Polyglot Federation / U. Eco // New Perspectives Quarterly. — Winter 1993. — Vol. 10, Iss. 1. — http://www.digitalnpq.org/archive/1993_winter/polygot.html
11. *Eco U.* La Recherche de la Langue Parfaite dans la Culture Européenne / U. Eco. — Paris: Points, 1997. — 440 p.

МОВА ЯК ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ О.О. ПОТЕБНІ

У сучасному філософському, соціальному, культурологічному дискурсі важливе місце займають дослідження, пов'язані з питаннями щодо мови. Адже мова, крім того, що є засобом людського спілкування, мислення і самовираження, водночас виступає специфічним національним засобом збереження і передачі соціокультурної інформації, формування національного культурного образу людини. Тож зазначена проблематика, а також питання походження мови, її генезису і зв'язку з мисленням стають предметом дослідження філософії мови.

Однією з найпомітніших постатей у цій галузі є Олександр Опанасович Потебня, який заклав основи вітчизняної філософії мови.

Філософія мови на рубежі XIX–XX ст. розвивалася на теренах Російської імперії під значним впливом німецької філософії (Вільгельма Гумбольдта та ін.), а також традицій попередніх етапів розвитку вітчизняної лінгвофілософської думки. Найпомітнішою школою наприкінці XIX ст. була *психологічна школа* (О. Потебня, Д. Овсяннико-Куликовський), яка походила із культурно-історичного напрямку, поставивши на перший план проблему взаємовідносин думки і мови, особливості художнього і наукового мислення, літератури і соціальної психології, психології творчості та естетичного сприйняття. Загалом, слід зазначити, що серед трьох найбільш значних лінгвістів того часу (Потебня, Фортунатов і Бодуен де Куртене), О. Потебня, безперечно, є найвидатнішим.

Відзначаючи значний вплив на творчість О. Потебні ідей німецького філософа і мовознавця Вільгельма Гумбольдта та його послідовників — представників “Берлінської школи” (Х. Штейнтала, Г. Лотце, М. Лацаруса та ін.), слід зауважити, що український мислитель здійснив критичну переробку Гумбольдтової теорії мови. Дійсно, ідея В. Гумбольдта, згідно з якою мова — не лише готовий інструмент, щось створене (*ergon*), а й діяльність (*energeia*) духу, стає центральною і визначає філософську позицію О. Потебні. Проте ці ідеї він переосмислив у психологічному дусі. Потебня вважав, що Гумбольдт “лишає неясним відношення слова до думки” [1, 39]. Він пояснює, що “Гумбольдт не міг відірватися від метафізичної точки зору, проте саме він поклав основи перенесенню питання на психологічний ґрунт своїми визна-

ченнями мови як діяльності, роботи духу як органу думки. Визнання питання про походження мови питанням психологічним визначає вже, де шукати його рішення” [1, 53].

О. О. Потебня багато займався вивченням співвідношення мислення та мови, зокрема в історичному аспекті, виявляючи, перш за все, на слов'янському матеріалі історичні зміни в мисленні народу.

Потебня ввів у науковий обіг категорію несвідомого в мові. Його учні (зокрема, Д. Овсянико-Куликовський [2]) намагалися розвинути ідеї свого вчителя у цьому напрямі. Ця категорія настільки суттєва в теорії мови О. Потебні, що одне з визначень мови звучить у нього як парадокс: “Мова, яка є знаряддям свідомості, сама по собі є утворення несвідоме” [3, 62].

Пояснюючи цю тезу, Потебня аналізує становлення зв'язку мислення і мови. Вчений вважає, що цей процес проходить у кілька етапів: виділення об'єкта уваги — загальне враження від нього — визначення характерної ознаки, яка стає внутрішньою формою слова — створення чуттєвого образу об'єкта (сприйняття) і фіксація в слові [4]. Мова пов'язана з думкою, але далеко не завжди збігається з нею.

Аналізуючи слово, як структурний елемент мови, О. Потебня виділяє три його складові: зовнішню форму (артикульований звук), зміст (думку, яка передається за допомогою форми), і внутрішню форму (найближче етимологічне значення слова).

На особливу увагу заслуговує саме внутрішня форма. Несвідомим у мові виступає форма, що є тими рамками, в які втілюється зміст, а він утворюється внаслідок відображення того чи іншого факту дійсності. До форми Потебня відносив так звані “внутрішньомовні значення” і, таким чином, форма не є чужою змісту, а однорідна з ним. Внутрішня форма кожного слова завжди визначається специфікою народної мови, оскільки кожна мова має притаманний їй специфічний погляд на світ.

За Потебнею, до форми ми віднесемо граматичні, словоутворювальні, лексичні значення, якими той, хто говорить, володіє відсторонено від їх наповнення конкретним змістом. Адже внаслідок лексичного збагачення мови затемнювалося виражене словом його первісне значення. Несвідоме в мові приховано, глибинно керує мовою тих, хто говорить, їх мовною поведінкою [Там само]. Тож можна вважати це відкладеним категоріальним, мисленевим досвідом народу. Саме завдяки своїй внутрішній формі ця категоріальна область мови найбільш самотутня, своєрідна, національна. Її формування стихійно, об'єктивно. У цьому сенсі мова є об'єктивацією свідомості, і водночас думка не втрачає своєї суб'єктивності, зароджуючись як суб'єктивна діяльність. Таким чином, вже при самому народженні слово виступає як єдність об'єктивного і суб'єктивного.

О. Потебня неодноразово у різних своїх працях підкреслював гносеологічну роль мови. Мова безпосередньо тісно пов'язана з процесом пізнання, при цьому водночас виступаючи знаряддям, засобом пізнання і знаковою системою, що закріплює результати цього пізнання і передає їх з покоління у покоління.

Мова розширює часові та просторові межі знань, але немає мови взагалі, є лише мови та їх різновиди, що змінюються залежно від часу і місця.

Водночас із пізнанням дійсності виробляються естетичні, моральні, філософські та інші поняття та категорії, які закріплюються в мові. О. Потебня зазначає, що мова не є лише відомою системою прийомів пізнання, так само як і пізнання не відокремлено від інших сторін людського життя. Те, що пізнається, діє на нас естетично і морально. Мова, разом з тим, є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів. І в цьому відношенні, на думку вченого, розрізнення мов не менш важливо, ніж відносно форм пізнання [5].

Для тих, хто говорить, якість думки залежить від її вираження, а відповідно, від мови. Те, що пізнається не вільне від того, хто пізнає. Якість думки народжується і змінюється разом із словниковим вираженням. О. Потебня підкреслював, що наше пізнання антропоморфне, суб'єктивне, і воно не може бути іншим.

Навіть по відношенню до науки мова виконує функцію конструюючу. Адже мова не лише формує певний рівень мовної семантики як поріг, з якого починається власне спеціальне наукове дослідження. Мова готує науку і категоріально. При цьому мова, на думку Потебні, виступає як національний засіб пізнання, який не є байдужим до змісту, що виражається. Наукові поняття і уявлення пов'язані історично з поняттями і уявленнями мови та змінюють свій зміст з розвитком знань.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що в концепції філософії мови О. Потебні, зв'язок свідомості, думки і мови двоякий. З одного боку, мова об'єктивує думку, робить можливим її сприйняття і розуміння іншими, втілює її в кінцеве утворення, в якому вгадуються приховані глибини несвідомого. З іншого боку, мова виступає можливістю, перспективою свідомості, завдяки багатству внутрішньої форми, семантичних смислів, нескінченній гнучкості, вона проектує, творить думку.

Література

1. *Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 17–200.*
2. *Овсянко-Куликовский Д. Н. Язык и искусство / Д. Н. Овсянко-Куликовский. — СПб.: Изд-во И. Юровского, 1895. — 71 с.*
3. *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А. А. Потебня. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 1–2. — 536 с.*
4. *Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень / Ф. С. Бацевич. — К.: ВЦ “Академія”, 2011. — 240 с.*
5. *Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К.: СИНТО, 1993. — 192 с.*

ПРОБЛЕМЫ СОЗНАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА А. А. ПОТЕБНИ

В философской концепции языка А. Потебни затрагиваются весьма актуальные для современной философии вопросы, касающиеся реальной жизни человеческого сознания. Например, что является источником человеческих эмоций и мыслей? Или: где рождается и пребывает смысл? А. Потебня не просто анализирует взаимосвязь мышления и языка, а выявляет конституирующую роль языка, слова и речи в различных формах дискурса, в структурах сознания и знания.

А. Потебня строит свою философию языка в оппозиции к господствовавшим в его время классическим представлениям о языке. Одно из основных условий классического мышления, сформировавшегося в Новое время, является нейтрализация языка как непокорной для рациональной мысли стихии. “Словоприемное устройство” классического разума было сконструировано таким образом, что в учет принимались лишь логико-аналитические параметры языка, равняющие один естественный язык с другим. Такое отношение к языку в классической философии и науке было обусловлено, не в последнюю очередь, верой в универсальность законов человеческого мышления, не зависящих от того языка, на котором говорит то или иное человеческое сообщество. Выражаемый в языке смысл понимался классикой как изначальный, независимый от языкового воплощения, феномен, свойства которого определяются всеобщими законами логики, а не разнообразными формами выражения, встречаемыми в разных языках.

В противоположность классическим представлениям об отношении языка и мышления, Потебня убежден, что не существует, до языка, готовой и ясной для себя мысли, и язык не есть удачный или неудачный способ выражения уже существующих чувств и мыслей. Он смотрит на язык, как на живую, непрекращающуюся деятельность; как на нечто самостоятельное и исторически независимое от умственной деятельности устройство, обладающее своими, отличными от мыслительного творчества, формами, уходящими корнями в иррациональные “глубины личности”. Сам язык, утверждает Потебня, обладает какой-то производящей силой, определенной энергией, внутри которой и посредством которой мы впервые устанавливаем и узнаем то, что хотели бы сказать. “Язык, — пишет он, — есть столько же деятельность, сколько и произведение” [6, 112]. Заслугу Потебни многие исследователи видят в том, что он развил собственное видение места и роли языка

как силы, творящей и преобразующей мысль, и выработал собственную философско-лингвистическую концепцию, развив понятие “внутренняя форма слова”.

О каком же языке идет речь у Потебни? Неужели “непричесанный” язык повседневности способен творить и преобразовывать нашу мысль? Явно речь у него идет о каком-то другом языке и другом слове. Вот что пишет сам Потебня: “Слово только потому есть орган мысли и неперемное условие всего позднейшего развития понимания мира и себя, что первоначально есть символ, идеал и имеет все свойства художественного произведения” [6, 196]. Как видим, речь у Потебни, все же, идет не о языке и слове в обычном их понимании, а о каком-то особом “первоначальном слове”, который, будучи символом и обладая свойствами произведения искусства, является в тоже время и органом мысли. Если “первоначальное” слово есть орган мысли, то мы, видимо, имеем здесь дело с каким-то самодействующим устройством. Ведь одним из признаков живого органа является то, что он производит какие-то действия и продукты в нас, и мы вовсе не обязаны, имея этот орган, понимать его устройство. Он действует сам. Поэтому он и называется органом. Но как добраться до “первоначального слова”, являющегося органом мысли? Для этого, считает Потебня, слову нужно вернуть его автономию, собственное существование. Иначе говоря, из средства или орудия мысли, каким слово пребывает по преимуществу, его нужно превратить в самоцель. Каким образом? Для этого нужно проделать определенное мысленное действие, формально напоминающее метод восстановительной редукции, которое может “оживить” слово, говорящее само по себе. Слово как знак — это слово, пребывающее в редуцированном состоянии. Совершая редукцию этой редукции, мы, тем самым, как бы восстанавливаем слово в его первоизданности. Сама “восстановительная редукция” осуществляется в несколько этапов. Для начала нужно радикально изменить исследовательскую установку, сам подход к языку. Что значит изменить установку? Возьмем в качестве примера, иллюстрирующего изменение установок, видение природы в науке и в изобразительном искусстве. В науке, чтобы осмысленно совершать опыт знания, надо уже обладать определенным, целостным взглядом на природный мир, в котором существуют пространственно-временные измерения, причинно-следственные явления. Эта целостность должна присутствовать в сознании до опыта, т. е. априори, лишь тогда научно можно что-либо познавать апостериори. Иная установка действует в эстетическом сознании. До всякой конкретной работы воображения художник, например, уже должен видеть природу как пейзаж, тогда будут иметь смысл его изобразительные поиски, эстетические оценки и пр. Какая установка, целостное видение языка лежит в основе потебнианской концепции? Исходя из текстов и высказываний самого Потебни, его подход к языку можно назвать поэтическим видением языка. Своеобразие подхода Потебни к исследованию языка отмечалось многими исследователями. Так В. Биbihин, современный российский философ языка и переводчик, пишет: “Но Потебня говорит [...]

как поэт и гимнограф языка, это не анализ, а ода, поэтому даже противоречащие ее части не отменяют друг друга. Мы должны толковать Потебню так, как толкуем поэта” [2, 52]. Для Потебни поэзия, поэтическое видение вообще, “удовлетворяет врожденной человеку потребности видеть везде цельное и совершенное” [6, 167]. Изначальную направленность поэтического сознания, как нельзя лучше, демонстрируют следующие строчки из стихов Уильяма Блейка: “В одном мгновенье видеть вечность. Огромный мир — в зерне песка. В единой капле — бесконечность. И небо — в чашечке цветка” [3, 82].

Принятая установка предопределяет выбор предмета исследования, его цели и задачи. Потебня ставит своей целью свести язык к его реальным первоусловиям, возвратить его к тем формам и содержаниям, которые его “породили” и теперь скрываются в нем. Особенность философии языка Потебни заключается в поиске первоисточков и первофеноменов реального языка в самом же языке. Используемый им метод достижения этих первоисточков (метод двойной редукции) удивительным образом перекликается с методом феноменологической редукции Э. Гуссерля. Что интересно, первым и единственным из всех бывших и современных знатоков творчества Потебни на это совпадение указал А. Лосев. В Примечаниях к своей работе “Диалектика художественной формы” А. Лосев признавал, что одним из его предшественников был А. Потебня, “развивший замечательное учение о взаимоотношении мысли и языка”. Показав, что “слово есть самая вещь”, что “язык есть средство не выражать уже готовую мысль, а создавать ее”, что “оно — орган самосознания, начало, организующее понимание вещи”, Потебня, тем не менее, почему-то считал свой метод исследования психологическим, хотя он был вовсе не психологический, уверен Лосев, а конструктивно-феноменологический. Не понимая этого, считает Лосев, А. Потебня лишь пользуется психологическими терминами вроде образа, апперцепции, однако, “вкладывая в них совершенно непсихологический смысл” [5, 193]. К сожалению, это высказывание о методе Потебни не получило дальнейшего обоснования или развернутого комментария ни у самого Лосева, ни у других авторов. Наши последующие размышления о философии языка Потебни можно, в какой-то мере, рассматривать в качестве попытки обозначить возможный ход мысли, заложенный в этом интересном примечании А. Лосева.

Говоря о методе “двойной редукции” как способе пробиться к первоисточкам языка, нужно помнить, что она осуществима не ко всякому языку, а к такому, который обладает, по меньшей мере, дуальной структурой, где за верхними культурно-знаковыми и прочими напластованиями скрывается подлинная феноменальная жизнь языка; языка, как говорит Потебня, “первоначально тождественного с поэзией” [6, 179]; языка, в котором “каждое отдельное слово соответствует искусству” [Там же]; языка, который “не есть только материал поэзии, как мрамор — ваяния, но сама поэзия” [Там же, 198]; языка, где “первое слово есть поэзия” [Там же, 191], а поэзия, в свою очередь, определяется им как “бессознательное”, “безличное творчество” народа [Там же, 195]. Определением слова как поэзии, Потебня включает

сферу языка в область эстетики, а слово рассматривает как эстетический феномен.

Философию языка А. Потебни, в прямом смысле слова, можно назвать и “археологией языка”, ставящей своей целью очистить исследуемую сферу (т. е. сферу первоначального языкового опыта) от любой, уже заданной, системы опосредований. В ходе осуществления этой редукции исследователю открывается язык в его “абсолютной самоданности”, несущий в себе “все возможные смысловые миры”. В первичном языке все звуки, слова и состояния равноправны и равнослучайны и любые его элементы могут быть связаны в каком угодно порядке, т. е. возможен любой смысловой универсум. “Можем воспользоваться сравнением первоначального слова с зародышем, — пишет Потебня, — как зерно растения не есть ни лист, ни цвет, ни плод, ни все это взятое вместе, так слово вначале лишено еще всяких формальных определений и не есть ни существительное, ни прилагательное, ни глагол” [6, 150]. Кстати, аналогичный подход к слову демонстрирует и Г. Гадамер, основатель современной философской герменевтики. “Слово, — пишет он, — действительно достойное быть мельчайшим смысловым единством, — это не слово, в которое мы упираемся в процессе расчленения предложения на части речи. Это слово не есть также и имя. В основе смысла отдельного слова всегда лежит целая система слов” [4, 57]. Хорошим иллюстративным пояснением к вышесказанному может послужить процесс настраивания оркестра в концертном зале, описанный Полем Валери. “Таков, — по словам Валери, — восхитительно щемящий душу музыкальный беспорядок, хаос надежд, некое первичное состояние, могущее быть лишь эфемерным; но эта живая невнятица таит в себе нечто более универсальное и, быть может, более философское, чем все возможные симфонии, ибо она содержит их в своей смеси, она их всех внушает. Она — некое одновременное присутствие всех будущностей. Она пророчествует” [8, 78]. Достижение в ходе редукции базового “первоначального слоя языка” дает исследователю возможность на его основе проследить реальное действие словообразующих механизмов языкового сознания, оценить их работу по кодированию и декодированию смыслов. Именно “первоначальное слово” образует тот материал, из которого komponуется произведение искусства. “Человек не изобрел бы движения, — пишет Потебня, — если б оно не было без его ведома дано ему природой, не построил бы жилья, если б не нашел его готовым под сенью дерева или в пещере, *не сложил бы песни, поэмы, если б каждое его слово не было... поэтическим произведением*” (курсив автора. — *Ред.*) [6, 154]. Слово потому является поэтическим произведением, что изначально оно есть символ, под которым Потебня понимает образ, являющийся представителем других (как правило, весьма многообразных) образов, содержаний, отношений. Слово как символ радикально отличается от слова как знака. Для слова-знака (особенно в формально-логических системах) многозначность — явление негативное: чем однозначнее расшифровывается знак, тем конструктивнее он может быть использован. Слово-символ, напротив, чем

более многозначен, тем более содержателен. Потебня, указывая на символический характер действия языка, его устойчивую тенденцию к метафоричности, пишет: “Метафоричность языка — из ограниченного числа элементарных слов может создаваться бесконечное число производных, то метафора есть всегдашнее свойство языка и переводить мы можем с метафоры на метафору” [7, 434]. Если всякое слово — метафора, т. е. если оно таит в себе потенциально ряд переносных смыслов, то символизм художественного творчества есть продолжение символизма слова, в котором один смысл (прямой, первичный, буквальный) означает одновременно и другой смысл (косвенный, вторичный, иносказательный), который может быть понят лишь через первый. Тогда интерпретация как работа мышления состоит в расшифровке смысла, стоящего за очевидным смыслом, в раскрытии уровней значения, заключенных в буквальном значении. Символизм языка и есть для Потебни его поэтичность.

Чем обусловлен символизм слова? Он обусловлен, считает Потебня, соединением звука с внутренней формой; забвение же внутренней формы переводит символ в знак, поэтическую речь — в прозаическую. Большинство исследователей творчества Потебни, отмечая ключевое значение для его концепции понятия “внутренняя форма слова”, впервые введенное им в научный оборот, указывают, в тоже время, на внутреннюю противоречивость этого понятия, взаимоисключающий характер его определений у Потебни, которые вносят значительную путаницу в современную лингвистику, ставя под вопрос оправданность применения самого этого понятия. В. Бибихин, характеризуя современную ситуацию в лингвистике, пишет: “Путаясь, не понимая, что такое внутренняя форма, строя бесчисленные концепции ее, впадая в безнадежные поиски “первоэлементов языка”, на самом деле курсируя по всем областям действительности в наивном следовании тому, куда указывает указательная стрелка слова, страдая от этой безвыходной суеты, лингвистика современная никогда не сможет отказаться от понятия внутренней формы, это понятие ей спущено на руки для ее мучений, потому что лингвистика не знает, откуда оно, ничего не видит там, откуда оно, — в метафизической традиции. Для этого надо было бы разобрать основания этой традиции в порядке “деструкции”, или “деконструкции”. У лингвистики для этого руки коротки” [2, 62].

Так что же понимается под внутренней формой слова у Потебни? Приведем здесь ряд определений, наиболее часто цитируемых исследователями. “Внутренняя форма слова есть отношение содержания мысли к сознанию; она показывает, как представляется человеку его собственная мысль” [6, 115]. “Внутренняя форма есть [...] центр образа” [Там же, 146]. “Внутренняя форма кроме фактического единства образа дает еще знание этого единства; она есть не образ предмета, а образ образа, то есть представление” [Там же, 147]. “В слове мы различаем: внешнюю форму, то есть членораздельный звук, содержание, объективируемое посредством звука, и внутреннюю форму, или ближайшее этимологическое значение слова, тот способ, каким

выражается содержание” [6, 175]. “Самое появление внутренней формы, самая апперцепция в слове сгущает чувственный образ, заменяя все его стихии одним представлением, расширяя сознание, сообщая возможность движения большим мысленным массам” [Там же, 210, 211].

Наибольший интерес у исследователей вызывает способность внутренней формы обеспечивать символизм слова. Если слово как знак конвенционально, когда один знак можно заменить другим, то слово как символ не конвенционально, здесь чувственное (материя языка) сращено (совпадает) со сверхчувственным значением, и *слово впервые дает присутствие (бытие) сознанию, мысли, чувственности*. Теряя внутреннюю форму, слово утрачивает свой символический смысл, т. е. лишается поэзии: оно превращается в понятие. На этой “символообразующей” функции внутренней формы слова акцентирует свое внимание и Андрей Белый — писатель, поэт, критик, один из ведущих деятелей русского символизма и модернизма в начале XX в., внесший, кстати, значительный вклад в дело возрождения интереса к творчеству Потебни у современников. Именно в разработке концепции внутренней формы слова как “иррационального корня личности в творчестве слов” он видит решающий вклад Потебни в разрешении проблемы отношения мысли и языка. “Идеал мысли — автономия, — пишет А. Белый, — т. е., умерщвление внутренней формы слова, превращение слова в эмблематический звук; идеал слова — автономия, т. е. максимальный расцвет внутренней формы; он выражается в многообразии переносных смыслов, открывающихся в звуке слова: слово здесь становится символом; автономия слова осуществляется в художественном творчестве; оно же есть фокус словообразования” [1, 250].

Можно ли снять противоречия в потебнианских определениях внутренней формы слова, если допустить, что с помощью этого понятия Потебня пытался, прежде всего, зафиксировать и описать сам способ бытия поэтического слова, слова как символа, слова как органа мысли? Как следует из концепции языка Потебни, слово открывается как поэтическое, обретает собственное существование и автономию, становится символом и самоцелью (или узнается как символ) при непосредственном участии сознания, через его конститутивные акты (изменение установки сознания, редукция редукции). В таком случае, бытие поэтического слова мы должны рассматривать в неразрывной связи с сознанием и вместе с сознанием. Если мы примем это допущение, тогда становится понятным, почему в одних случаях Потебня рассматривает в качестве внутренней формы исходное этимологическое значение слова, называя его “объективным содержанием слова”, а в других — определяет внутреннюю форму слова как “отношение содержания мысли к сознанию”, как “образ образа”, “чувство чувства”, т. е. через самосознание (сознание сознания), называя его “субъективным содержанием” слова. Становится понятным и главное назначение внутренней формы: обеспечивая единство и связь объективной и субъективной сторон слова, сохраняя, тем самым, его автономное существование, способствовать превращению слова в орган порождения и пробуждения мыслей и чувств. “При помощи слова

говорящий не сообщает мысли другому, — пишет Потебня, — а только способствует пробуждению его собственной мысли и познанию его внутреннего мира. Сила произведения искусства в силе внутренней формы возбуждать самые разнообразные содержания, способность рождать все новые и новые мысли” [6, 180].

Само философское и научное наследие А. Потебни как нельзя лучше демонстрирует эвристический, новаторский характер понятия внутренней формы применительно его творчеству. Возвращение слову автономии, превращение его из орудия мысли в самоцель, в эстетический феномен, раскрыло место для его собственного, неповторимого, индивидуального существования в языке и мысли.

Литература

1. *Белый А.* Мысль и язык. (Философия языка А. А. Потебни) / А. Белый // Логос. — М.: Тип. “Печатное Дело” Ф. Я. Бурче, 1910. — Кн. 2. — С. 240–258.
2. *Бибихин В. В.* Слово и событие. Писатель и литература / В. В. Бибихин. — М.: РФСОиН, 2010. — 416 с.
3. *Блейк У.* Из “Прорицаний невинности” / У. Блейк; [пер. с англ. С. Я. Маршака] // Маршак С. Я. Собрание сочинений: В 8 т. — М.: Худож. лит., 1969. — Т. 3. — 600 с.
4. *Гадамер Г.-Г.* Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер; [пер. с нем.]. — М.: Искусство, 1991. — 368 с.
5. *Лосев А. Ф.* Форма. Стилъ. Выражение / А. Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1995. — 944 с.
6. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня // Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 17–200.
7. *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности: Фрагменты / А. А. Потебня // Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 236–282.
8. *Свасьян К. А.* Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика / К. А. Свасьян. — Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1987. — 200 с.

МІФОЛОГІЧНІ ШТУДІЇ О. ПОТЕБНІ В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ МІФУ

Серед багатой, насиченої глибокими творчими відкриттями спадщини Олександра Потебні окрему цінність та інтерес становлять міфологічні дослідження мислителя. Це не випадково, адже саме з його роботами пов'язують фахівці початок вітчизняної традиції *філософського осмислення міфу*. Блискучий знавець етнографічного матеріалу, слов'янських обрядів, вірувань, традицій та міфообразів народної поезії, Потебня створює парадигмальну узагальнюючу працю “Слово і міф”, яка містить чимало ідей та інтуїцій щодо сутності міфомислення, котрі значно випереджають свій час.

Треба зазначити, що плідне заглиблення у проблему міфічного мислення як за часів О. Потебні, так навіть і пізніше гальмувалося, перш за все, певною пресуппозицією: найбільш поширеним шляхом пошуків сутності міфології було визначення міфічного через протиставлення його розумному, логічному, раціональному тобто, так звана “негативна дефініція”, що ставить за мету передусім обмежити цікаве для нас явище, відокремити його від інших класів феноменів. Але така дефініція за необхідністю потребує наступного кроку — позитивного визначення: саме його відсутність не дає змоги нам схопити сутність міфології в її розвитку. Чи дійсно міф і розум роз'єднує настільки радикальна дистанція?

“Міфічне мислення на певному ступені розвитку є єдино можливим, необхідним та розумним” [2, 260], — так відповідає на це питання О. Потебня і, таким чином, виходить за межі і стає “по той бік” бінарної опозиції “міф – розум”. Більше того, він принципово трактує міф як своєрідний пізнавальний акт: “... для думки, що створює міфічний образ, цей образ слугує, безумовно, найкращою єдино можливою на даний час відповіддю на важливе питання. Кожний акт міфічний є разом з тим актом пізнання” [Там само, 483].

Можна стверджувати, що міфологічні розвідки О. Потебні містять певні філософські прозріння, що їх креативний потенціал повністю буде розгорнутий та обґрунтований вже в ідеях філософів наступного, ХХ ст. Так, зокрема, сучасна дослідниця Т. Ліпатова вважає, що деякі з цих прозрінь співпадають з ідеями Е. Касірера, славнозвісного творця філософії “символічних форм”, серед яких такі форми, як “мова” і “міф” посідають чільне

місце. Якщо ми припустимо абсолютну різноманітність власної логіки та логіки первісного мислення, повну їх протилежність одне одному, то напевно ми зможемо пояснити причини цього контрасту, — слушно зауважує Е. Кассіер у книзі “Нарис про людину” у розділі “Міф і релігія”, який є своєрідним компендіумом західних теорій міфу [1, 533, 534]. У роботі “Міф про державу” Е. Кассіер рішуче наполягає: ті, хто мають справу з дослідженням міфів, не можуть робити вигляд, що ця проблема не має відношення до світу сучасної людини, адже певна міфотворчість є рисою, глибинно притаманною людській свідомості будь-якої доби. Стосовно ідеї про вічну перманентну присутність міфології в свідомості людства дослідники поступово приходять до консенсусу тільки в ХХ ст. Однак завдяки потужній методології розуміння міфу ця ідея вже була очевидною для О. Потебні: “Міфологія є й зараз, як в часи Гомера, — стверджує він, — але ми її не помічаємо, оскільки живемо в її тіні” [2, 252].

Досить цікавим та плідним, на нашу думку, може видатись і пошук певних паралелей та взаємовідлунь між міфологічними штудіями Потебні та філософією міфології Ф. Шеллінга, який, поза сумнівом, заклав наріжне каміння майбутніх рефлексій над міфом для всієї західноєвропейської традиції. Цікаво, що хоча для Потебні висхідним пунктом його розмислів слугувала лінгвістика, а для Шеллінга — власна система “філософії тотожності”, їхні тлумачення сутності міфічного мислення виявляються дуже близькими. В “Історико-критичному вступі до філософії міфології”, що належить до пізнього періоду його творчості, Шеллінг наполягає на такому дослідженні, яке б подолато бачення у міфі лише чогось неадекватного нашим звичайним поняттям і зведення його до начебто не гідного філософського споглядання вимислу: “Адже треба зрозуміти, що від *дійсних* поетичних (міфо-) образів потребується не менша *усезагальність* та *необхідність*, ніж від філософських понять” (курсив — Ф. Ш.) [3, 199]. Справа в тому, зауважує Шеллінг, що всякий “вигад потребує незалежної від нього підстави, не можна просто вигадувати з голови”. Ця методологічна настанова досить виразно резонує з позицією Потебні, проголошеною в “Слові і міфі”: “Міфічний образ не є вигадкою, не є свідомодовільною комбінацією наявних в голові даних, а таким їх поєднанням, яке здавалося найбільш вірним дійсності” [2, 483].

Ця спільна для обох мислителів настанова зумовила те, що кожний з них виступив рішучим критиком такої форми розуміння і тлумачення міфів, як *алегоризм*. Згідно нього міф містить у собі таємний смисл, ретельно завуальований його творцями. Тобто міф — це свого роду езопова мова, котрою зашифровувалися, на думку одних дослідників, реальні події цивільної історії, а на думку інших — природні властивості та явища (так звані “історичний” та “фізичний” способи тлумачення). Сюди ж пристає також і моральний тип тлумачення. Однак, тонко підмічає Шеллінг, признавши допустимість алегоричних інтерпретацій, важче буде розібратися, що міфологія не означає, а ніж те, що вона означає. А головна вада всіх варіантів алегоричного тлумачення, на думку Шеллінга, полягає у відношенні до міфу

як до свідомого винаходу. Так само як і Шеллінг, Потебня наполягає на розгляді міфу самого по собі, відкидаючи всілякі можливі пізніші трактування: “Пояснюючи міфи, ми зовсім не робимо переклад метафоричної та первісної мови на просту і сучасну. Якщо б ми робили це, то наше б тлумачення було б умисним спотворенням, анахронізмом” [2, 262].

О. Потебня підкреслював, що міф є кроком, необхідним для розвитку всього людства, а “міфологія є історією міфічного світоспоглядання”. І Потебня, і Шеллінг наносять — кожен у своїй дослідницькій царині — рішучий удар по теоріях “винаходу” та “вигаданості” міфів: міфологічні уявлення мають розумітися народами як істина, як цілковита правда. Міф неможна “ввести” на зразок навчальних програм або законодавчих актів. “Народ отримує міфологію не в історії, навпаки, міфологія визначає його історію... вона є його долею, його вироком, що випадає народові з самого початку... і міфології нічого іншого не залишається, окрім як виникати разом з народами — як свідомість народу-індивіду” [3, 213]. Ця шеллінгівська настанова дає можливість нам повною мірою оцінити непроминальну значущість тих праць, що їх Олександр Потебня присвятив саме дослідженню “доленосного” міфоспадку нашого народу: “Про деякі символи в слов’янській народній поезії” (1860); “Про міфічне значення деяких обрядів і повір’їв” (1865); “Про долю і споріднені з нею істоти”, “Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення” (1867) та ін.

Література

1. *Кассирер Э.* Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер; [пер. с англ.] // Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. — М.: Гардарики, 1998. — С. 440–710.
2. *Потебня А. А.* Слово и миф / А. А. Потебня. — М.: Правда, 1989. — 624 с.
3. *Шеллинг Ф. В. Й.* Введение в философию мифологии / Ф. В. Й. Шеллинг; [пер. с нем.] // Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения: В 2 т. — М.: Мысль, 1989. — Т. 2. — С. 159–374.

В. В. ОЛІЙНИК

канд. пед. наук, доцент

каф. психології та соціально-гуманітарних дисциплін

Хмельницького інституту МАУП

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА О. О. ПОТЕБНІ: СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ

*Мова є не тільки однією із стихій народності,
але й найдосконалішою її подобою.*

О. Потебня

Сьогодення вимагає підвищення рівня духовності всієї української нації, відродження її найкращих традицій. Важливим завданням є виховання підростаючого покоління на гуманістичному, демократичному та національному принципах. Про це йдеться у “Національній доктрині розвитку освіти” (2002), “Програмі розвитку виховання в системі освіти України на 2003–2012 роки” (2003), “Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки” (2013). Основне завдання освіти — сформувати покоління всебічно розвинених, свідомих громадян. Виховання особистості має здійснюватися на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатовіковій виховній спадщині, духовності. Головним аспектом є прилучення молоді до національної культури на основі рідної мови. Адже не лише людина впливає на мову, а й мова формує особистість. Тому мова є ключовою ознакою національної культури.

Зазначимо, що мовознавча наука інтерпретує мову як соціальне явище, без мови не можливо існування суспільства, проте поза суспільством не існує й сама мова.

Методика розвитку мовлення та навчання мови учнів будується на основі здобутків українського теоретичного мовознавства, зокрема на працях О. Потебні, М. Жовтобрюха, І. Вихованця, В. Русанівського, М. Плющ, О. Пономаріва, Л. Мацько, І. Білодіда та ін.

Наукова діяльність видатного українського мовознавця, філософа, фольклориста, етнографа, літературознавця, педагога Олександра Опанасовича Потебні сприяє вихованню у молоді почуття любові до рідної мови, Батьківщини. З огляду на це важливим є звернення до імені й мовознавчої творчості О. Потебні, його громадського й культурного досвіду.

До мовознавчої спадщини О. Потебні звертаються сучасні вчені-мовознавці, філософи, педагоги, розкриваючи у своїх працях такі проблеми: природа мови і мислення у концепції О. Потебні (Ф. Бацевич, Т. Козакова, Ю. Полякова, В. Франчук, Ф. Широкоград та ін.); філософія мови (Н. Жай-

воронок, І. Лисий, Н. Левчук-Керечук та ін.); психологія мови і культури (Ф. Бацевич, Ф. Власенко, С. Дем'яненко та ін.); міфологія і мовний світ народу (Н. Жайворонок, О. Костюк, Я. Чопик та ін.).

Мета цієї статті — розкрити мовознавчу спадщину О. Потебні крізь призму сьогодення, шляхом висвітлення проблем, які порушував видатний український філософ, мовознавець у своїх працях.

Олександр Опанасович Потебня (10/22.09.1835 — 29.11/11.12.1891), видатний український мовознавець, професор Харківського університету, ввійшов у науку як визначний славист, чия діяльність збагатила скарбницю світової слов'янської філології.

Наукова і педагогічна діяльність О. Потебні, пов'язана з Харківським університетом (закінчив у 1856 р.), розпочалася після складання магістерських іспитів із слов'янської філології, захисту дисертації “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860) на здобуття наукового ступеня магістра і отримання посади ад'юнкта університету з правом викладання історії російської мови [3].

Наукові досягнення принесли йому світову славу. О. Потебня ввійшов в історію науки і філософії як видатний мовознавець, неперевершений фахівець у галузі історії синтаксису, семантики, етимології, фонетики, діалектології. Перу вченого належать відомі праці, в яких висвітлюються питання теорії словесності, взаємозв'язку мови і нації, мови і міфу, мистецтвознавства, народної поетичної творчості, етнографії.

Відомий він і як філософ, який уперше в європейському просторі створив оригінальну філософію мовознавства, показав її значення у філософській і загальній культурі людства. У своїх філософських поглядах О. Потебня виявив коливання між різноманітними системами — матеріалістичними й ідеалістичними. На основі досягнень сучасної йому науки він став на шлях визнання первинності матерії й вторинності свідомості. Відповідно стверджував, що якість предметів, їх властивості не можуть існувати в окремій ідеальній сутності від самих предметів.

Учений був прихильником діалектичного способу мислення. Він обґрунтовував ідею нескінченності природи не тільки вшир — з точки зору безмежності простору, а й вглиб — з погляду невичерпності її явищ. Розвиток філософ розглядав як боротьбу протилежностей, процес заміни старого новим, як рух від простого до складного, від нижчого до вищого. Олександр Потебня наголошував на існуванні тісного зв'язку між простором і часом, відстоював ідею історичної еволюції мислення, розмірковував над питанням людського пізнання тощо [Там само].

Філолог Потебня розробив наукове підґрунтя східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни. У працях цієї проблематики він уперше в слов'янській філології систематизував ознаки української мови, за якими вона відрізняється від інших слов'янських мов.

Основою пізнання є чуттєвий досвід, джерелом якого виступає об'єктивна реальність. На думку О. Потебні, чуттєве сприйняття хоча і є основою

пізнання, воно ще не дає знання субвенції, якості дії, загального і необхідного, того, що становить основу науки. Це стає можливим завдяки наявності у людському мисленні раціональних форм пізнання. У своїх філософських дослідженнях проблеми пізнання учений керувався вченням Канта, але на відміну від нього стверджував, що визначальну роль у мисленні відіграє слово, мова. Саме завдяки мові людина змогла піднятися до вершини наукової діяльності й творчості. Тільки мова є засобом утворення понять, без яких неможлива ніяка наука [4, 187].

О. Потебня у своїх працях порушував проблеми походження мови, взаємозв'язок мови і мислення. Мовознавець піддавав критиці суб'єктивний (приймає предмети і явища природи за втілення їх ідей) і об'єктивний (заперечує об'єктивне існування світу) ідеалізм. Також він наголошував на тому, що між “думкою” і її предметом не може бути повної totoжності. Пізнаючи явища і предмети об'єктивного світу, людина, розмірковував учений, відображує їх “через власну суб'єктивність” і тим самим створює мислимий продукт, відмінний від об'єкта.

З точки зору мовознавця, світ можна сприймати через мову, що саме вона формує думку. У міфі, фольклорі й літературі він бачив похідні від мови моделюючі системи.

Учений Ф. Бацевич у монографії “Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси” (2009) порушує питання співвідношення мови і мислення. З точки зору мовознавця Олександра Потебні, думка і мова нероздільні, що мова без думки такою ж мірою неможлива, як думка без мови; що те й інше співвідносяться одне з одним як душа і тіло, сила і функція, сутність (зміст) і форма. Думка повинна розвиватись, отже, і мова повинна рости [1, 72, 73].

Учений В. Жайворонок у книзі “Українська етнолінгвістика” (2007) зазначає, що, за О. Потебнею, мова є головне і первісне знаряддя міфічного мислення [2, 74].

Мову вчений розглядав в органічному контексті соціального буття людини, її культури. Мова ставилася ним у ще одне сутнісне відношення — до народу і народності. На думку О. Потебні, мова нерозривно пов'язана з культурою народу. Він бачив у мові механізм, що породжує думку. У мові немовби закладені творчі можливості, думка проявляється через мову, де кожний акт мовлення є творчим процесом, в якому повторюється не готова істина, а відбувається постійний процес породження нової. Творцем мови є народ. Відповідно мова породжується “народним духом”, який зумовлює національну специфіку мови [4, 188].

Адже винародовлювання загрожує зникненням витіснюваної мови, що не може не призвести до втрати етнічної самобутності спільноти, оскільки саме мова індивідуалізує як окремі особи, так і національний загал. Крім того, зникнення хоча б однієї мови призвело б до втрати загальнолюдською культурою цілої групи зв'язаних саме з нею мислительних процесів, а в результаті заміни “відмінності мов однією загальнолюдською” людство зазнало б

“зниження рівня думки”. З точки зору О. Потебні, загальнолюдська культура є інтегративним продуктом різних національних культур, існує через їх взаємодію. Діалог культур створює можливості для асиміляції інокультурних елементів, для саморозвитку і, отже, для поступу світової культури [4, 190].

Підкреслимо, що Олександр Опанасович один із перших застосував антиномії для описання явищ мови, ранніх стадій картин світу і, отже, був безпосереднім попередником структурних методів для описання мови й семіотичного підходу до надмовних феноменів.

Знання фольклору європейських народів було матеріалом, за допомогою якого він ілюстрував свої мовознавчі й філософські розвідки. Саме О. Потебні належить одне з перших науково-обґрунтованих досліджень міфотворчості.

Значну увагу Олександр Потебня приділяв питанню психології словесно-художньої творчості. Він — творець лінгвістичної поетики. Теорія поезії у мовознавця базувалася на аналогії між поетичним твором і словом. Практичною реалізацією теоретичних поглядів філолога став його переклад “Одісеї” українською мовою. Дослідженню давньоруських пам’яток присвячено праці — “Слово о полку Ігоревім” [3].

Отже, мовознавча спадщина видатного українського філософа, мовознавця, етнографа, фольклориста О. Потебні багатогранна. У своїх працях учений порушував такі проблеми: філософія мови, діалектологічне мислення, міфологія і мова, психологія мови, природа мови і мислення, мова і народність тощо.

Оскільки у своїй статті ми проаналізували лише мовознавчу творчість О. Потебні, потребують вивчення питання науково-просвітницької діяльності, про що йтиметься у наступних публікаціях.

Література

1. *Бацевич Ф.* Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: Монографія / Ф. Бацевич. — К.: ВЦ “Академія”, 2009. — 192 с.
2. *Жайворонок Н. В.* Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2007. — 262 с.
3. *Олександр Опанасович Потебня* / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Потебня_Олександр_Опанасович. — Назва з титул. екрану.
4. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. — М.: Лабиринт, 2007. — 248 с.

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ: ВІД ПОТЕБНІ ДО СЬОГОДЕННЯ

Проблема двомовності, як і питання мовної єдності, все більше привертає увагу сучасних дослідників як в Україні, так і в багатьох інших країнах світу.

Уперше в українському мовознавстві це питання порушив Олександр Опанасович Потебня. Він стверджував необхідність збереження різнобарвної палітри мов, враховуючи, що мова виконує такі функції, як націоутворююча та етнозахисна. Але, в такому разі, загострюється питання стосовно співіснування кількох, частіше, двох мов в одному культурному просторі. Виникає загроза поглинання однією мовою інших, і, як наслідок, етнічна асиміляція і втрата національної ідентичності.

Вивчення цих питань у 50–60-ті роки XIX ст. в Україні мало не тільки наукове, а й громадсько-виховне значення, сприяло формуванню в наукових колах співчутливого ставлення до справи збереження української мови. Можна згадати громадівський рух, започаткований найвизначнішими представниками Кирило-Мефодіївського товариства: М. Костомаровим, В. Білозерським, П. Кулішем та ін.

Сам Потебня розглядав запозичення культурних набутків інших народів не як шлях до уподібнення за рахунок втрати власного національного обличчя, а лише як стимул для пробудження можливостей власного народу.

При цьому особливу роль Потебня відводить освіченим верствам суспільства. Він пише: “...Освічена людина незрівнянно стійкіша в своїй народності, ніж простолюдин. Останній на чужині майже цілком розриває зв’язки з батьківщиною і хоча важко й погано навчається чужій мові, але з надзвичайною швидкістю забуває свою, як, наприклад, поляки-солдати в російському війську. Для освіченої ж людини і в чужій країні краща частина впливів своєї народності може зберегтися” [1, 272]. Доведення О. Потебні щодо більшої приналежності освіченої людини до духовного життя народу нагадують аргументи Ф. Достоєвського на захист народності О. Пушкіна. Ф. Достоєвський також підкреслював, що народність більшою мірою може виражатись саме у представників освіченої частини народу: “Чому... народність може належати лише одній простонародності? Хіба з розвитком народу зникає його народність? Хіба ми, “освічені”, вже й не руський народ? Нам здається навіть навпаки: з розвитком народу розвиваються і міцніють усі дари його природи, все багатство її, і дух народу ще яскравіше виступає на поверхні” [2, 14].

О. Потебню хвилює проблема двомовності особистості, її самовизначення і питання взаємин білінгва (тобто того, хто послуговується двома мовами) із соціальним оточенням. Це стосувалося, з одного боку, його особисто, а з іншого — було важливою суспільною проблемою.

Дуже показовою є постать Ф. Тютчева, до якої звертається Потебня, змальовуючи образ інтелігента-білінгва. Адже за власним визнанням самого Тютчева, він впевненіше висловлював свою думку французькою, ніж російською і, звичайно, на дев'ять десятих більше говорив у своєму житті французькою, ніж російською мовою. “А тим часом, — пише Потебня, — вірші в Тютчева творилися тільки російською. Значить, із найглибшої глибини його духу була джерелом у нього поезія, недосяжна навіть для його власної волі” [1, 262].

Вчений звертає увагу, що різні мови в одній людині водночас співіснують по-різному і служать різним цілям. Він зазначає, що Тютчев править за чудовий приклад того, як користування тією чи іншою мовою надає думці того чи іншого напряму. Два роди розумової діяльності йдуть, переплітаючись між собою, але зберігаючи свою окремішність, через ціле його життя, до останніх днів його віку. Це, з одного боку поетична творчість російською мовою, а з іншого — мислення політика й дипломата, людини світської у кращому розумінні цих слів, — французькою [1].

Можна припустити, що образ Тютчева служив для Олександра Потебні певною мірою зразком для вирішення проблеми власної етномовної належності. При цьому російська мова Потебні ставала функціональною аналогією до французької мови Тютчева, а його рідна українська мова — тим глибинним джерелом, якою для Тютчева була російська.

Є ще одне питання, яке привертає увагу в творчості О. Потебні.

Загальновідоме негативне ставлення Потебні до інтенсивного навчання іноземній мові у ранньому дитинстві пов'язано з тим, що рання двомовність роздвоює мислення, перешкоджає науковому абстрагуванню і руйнує цілісність світосприйняття. Учений вважає згубним навчання дитини іноземній мові мало не з пелюшок, заявляючи, що “так із дітей з порядними здібностями робляться напівдіоти, живі пам'ятники безглуздя і душевного холопства батьків” [Там само, 267].

На мій погляд, питання не однозначне, особливо з огляду на те, що сам Потебня, як вже було зазначено, з дитинства володів двома мовами (російською та українською), а в роки навчання в гімназії опанував польську. Все це не лише не погіршало інтелектуальний розвиток юного Олександра, а й, навпаки, я вважаю, заклало основу його глибокої поваги та інтересу до різних мов. Адже, відомо, що протягом життя він вивчав і досліджував кілька слов'янських мов (чеську, словенську, сербохорватську) і, навіть, опановував санскрит.

Слід зазначити, що ідеї Потебні стосовно двомовності, пересторог щодо раннього вивчення кількох мов, необхідності збереження національної мови і неприпустимості мовного нівелювання у майбутньому не тільки зберегли

свою актуальність, а й загострилися у сучасному політичному і соціальному дискурсі.

Так, у сучасному мовознавстві набули поширення етнозахисні ідеї [3], співзвучні з потєбнянськими. Сучасна лінгвістика не обмежується вивченням мови тільки як засобу комунікації, а й досліджує символічну функцію мови, мовні контакти і проблему символічного домінування одних мов над іншими. Ґрунтовно вивчається мова як “засіб етнічної самоідентифікації особи чи спільноти, і навіть вводиться в ужиток такий термін, як “мовні права”, що є складовою частиною ширшого поняття “людські права” [Там само, 55]. Центральною науковою проблемою соціолінгвістичного напрямку стає етнозахисна функція мови. У зарубіжному мовознавстві етнозахисні ідеї, співзвучні з потєбнянськими, набули поширення у зв’язку з дослідженням мовних контактів і білінгвізму.

У сучасній Україні функція мови набуває нового змісту, стаючи націотворчою. Водночас загострюється проблема дво- і багатомовності. Тож дослідження даного питання Олександром Опанасовичем Потєбнею видаються сьогодні провісницькими і заслуговують на увагу і подальшу розробку.

Література

1. *Потєбня А. А.* Язык и народность / А. А. Потєбня // Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — С. 253–285.
2. *Достоевский Ф. М.* Ряд статей о русской литературе. III. Книжность и грамотность. Статья первая / Ф. М. Достоевский // Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений: В 30 т. — Л.: Наука, 1979. — Т. 19. — С. 5–20.
3. *Ажнюк Б. М.* Етнозахисна функція мови як наукова проблема / Б. М. Ажнюк // О. О. Потєбня й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потєбні НАН України. — К.: Вид. дім Д. Бурого, 2004. — С. 50–57.

МОВА ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

У період суспільних трансформацій або у період, коли суспільство опиняється в “точці біфуркації” (за І. Пригожиным) порушується ритм і темп життя, синхронність соціальних процесів. У подібний період можуть змінюватися і цінності певного соціуму. Природно, що у такі періоди у людей виникає, за А. Тойнбі, “хворобливе відчуття втрати життєвого пориву” [1, 5]. Усвідомлення історичності подій, зіставлення національних відмінностей, осмислення найближчого і віддаленого минулого нерідко підсилюють переживання часу.

За різних обставин розвитку соціуму вплив мови як маркера національної ідентичності на загальний стан суспільства принципово різний, а саме:

- при стабільному існуванні та поступальному еволюційному розвитку суспільства це мало впливає на загальний хід подій;
- при вступі суспільства у смугу нестабільності (при тому, що сама ця нестабільність часто є наслідком саме прояву мовних проблем членів цього суспільства) значення мови як маркера дихотомії “свій–чужий” для вибору подальшого шляху трансформації суспільства принципово зростає.

Слід підкреслити і ту обставину, що суспільства різних типів (і в різних фазах свого історичного шляху) у різному ступені та формі припускають актуалізацію мовного питання, що має свої наслідки для майбутнього різних соціокультурних систем.

Варто відзначити, що будь-яка соціальна система є, за своєю суттю, ідеальною програмою адаптації соціуму по відношенню до умов дійсності.

У гомогенних суспільних системах (монархічних, авторитарних, тоталітарних) ідеї впливу на мову як чинника акцентуації етнонаціональної належності людини виявляються дуже популярними. Людина у цьому випадку виступає засобом для досягнення якоїсь вищої мети на користь нібито вищих, ніж він сам, цінностей — передового класу і вищої нації (раси), при цьому останні проголошувалися авангардними загонами людства, тоді як “реакційні” класи або “нижчі” народи (раси) підлягали ліквідації [2, 624]. Логічним наслідком розуміння гомогенності суспільства є констатація національної ідентичності і тотожності всіх членів соціуму [3, 17].

При перетворенні гомогенних суспільних утворень на гетерогенні шляхом демократичних трансформацій, підстави тоталітарного суспільства починають підточуватися, і воно поступово розвалюється. З одного боку, згуртована раніше маса швидко атомізується, і її члени вже не мають ніяких загальних цілей, усвідомлюючи лише власні (егоїстичні). Починається гоббсівська “війна всіх проти всіх” [4] і як слідство, люди нікому (на суспільному рівні) не довіряють, актуалізується проблема “іншого” за зовнішніми ознаками і мова є однією з основних.

Тоталітарна система, що протягом кількох десятиліть пригнічувала будь-яку нормальну діяльність громадянського суспільства, залишає після себе співтовариство людей, які намагаються знайти для себе якийсь загальний принцип, на якому можна будувати нове сумісне життя соціуму загалом. З іншого боку, в суспільстві вільного підприємництва і ринкової економіки індивідуальні відмінності людей настільки природні, а життєвий успіх пов’язаний з особистими особливостями і здібностями людини (хоч і не гарантований тільки ними), що проблема мови як ідентитета людини у соціумі відходить на другий план (приклад країн Західної Європи і Америки).

Сприйняття мови як суттєвої ознаки етнонаціональної належності характеризує складніші параметри світовідчуття і світогляду людини під час суспільних трансформацій. Завдяки ставленню до рідної (державної) повсякденної мови людина може здійснити свідомий вибір реакції на ті або інші події у суспільстві [1, 84]. Проте стрімкість демократичних трансформацій може перевищувати здатність індивідів погоджувати їх з орієнтацією на звичні, традиційні цінності [5, 8, 9]. Тому незнання або недостатня увага до проблем мови з урахуванням багатопланових відмінностей людських спільнот усередині соціуму, їх національної специфіки саме в період демократичних трансформацій можуть виступати першопричиною неспроможних і навіть трагічних за своїми наслідками рішень і в процесі управління суспільними системами, і в реальній практиці взаємодії цих систем.

Визначимо деякі особливості цього феномену.

По-перше, можливості мови як “маркера” людини виражені значно сильніше, ніж такі самі можливості культури загалом (як форми масової свідомості) соціуму. Мова більш консервативна, тому що в ній проявляються властивості народу, що були характерні для нього у минулому і які закріпилися в якості найбільш вдалих адаптивних засобів поведінки. При різких змінах у суспільстві мовні образи починають актуалізуватися на рівні свідомості. У пам’яті народу підсвідомо зберігаються знання про настороженість відносно інших національних груп, тому різко посилюється відчуття внутрішньогрупової єдності та солідарності, оскільки “ідентифікації з нижчими, примітивнішими стадіями свідомості (чим і є несвідоме) відкриває нові джерела сили, здатні випустити на волю небезпечний ентузіазм” [6, 201].

По-друге, мова (на відміну від масової свідомості) володіє певною стійкістю і опірністю різким змінам у суспільному житті, тому що будь-які різкі

трансформації у соціумі завжди викликають обурення і неминучу протидію особової свідомості, що вже склалася, і потрібне або насильство, або достатньо тривалий час для досягнення відносної гармонії у відносинах людей і зовнішнього середовища.

До групи чинників, які зумовлюють і впливають на процес перетворення мови з простого засобу спілкування у чинник етнонаціональної ідентичності, ми відносимо:

1. *Природно-географічні чинники*. Маємо на увазі вплив середовища проживання і географічного положення на формування національної самосвідомості в історичній ретроспективі (можливість колонізації з боку інших народів; віддаленість від місць компактного проживання людей і т. ін.).

2. *Національно-етнічні чинники* (одно- або багатонаціональна держава, толерантність або нетерпимість у міжнаціональних відносинах; зваженість або свавілля у вирішенні національно-етнічних проблем і т. ін.).

3. *Традиції державності* (домінуючі форми державного управління, проблеми взаємин народу і влади на різних етапах розвитку суспільства, можливість державного або національного суверенітету, проблема розділення влади, можливість демократичних перетворень у соціумі).

5. *Культура і ментальність* (ступінь збереження і дотримання традиції побуту, способу життя, народної культури, національної мови і т. ін.).

Таким чином, мова разом з традиціями і звичаями відображає особливості національної ідентичності. За виразом американського психолінгвіста Дж. Теодорсона, національна мова — це “віз традицій, відчуттів, символів, емоційних асоціацій і міфів, що збереглися і передавалися з покоління в покоління” [6, 118]. Вона виступає зручним інструментом для виявлення якісних характеристик рівня національної ідентичності членів соціуму, які в буденному спілкуванні, як правило, не фіксуються зовсім або носять невідчужливий, розмитий характер. Особливість цього процесу полягає в тому, що символи, закріплені в мові, є символами свідомості, а вона не еволюціонує так швидко, як соціальна дійсність, що трансформується [7, 57]. Іншими словами, суть мови ховається в індивідуальній самосвідомості і є способом його існування.

Література

1. Медушевский А. Н. Демократия и тирания / А. Н. Медушевский // Вопросы философии. — 1993. — № 10. — С. 3–23.
2. Отрешко Н. Б. Теоретические концепты индивида и общества в западной социологии: переход к новой парадигме / Н. Б. Отрешко // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. — Х.: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2004. — С. 50–53.
3. Гоббс Т. О человеке / Т. Гоббс; [пер. с англ.] // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. — М.: Мысль, 1991. — Т. 2. — С. 5–285.

4. *Каменка Ю.* Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм: Антологія [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 216–234.
5. *Миллс Ч. Р.* Социологическое воображение / Ч. Р. Миллс; [пер. с англ.] // Человек и общество: Хрестоматия [под ред. С. Макеева]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 7–14.
6. *Міль Дж.* Національність і представницьке самоврядування / Дж. Міль; [пер. з англ.] // Націоналізм: Антологія [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 78–83.
7. *Сорокин П.* Проблемы социального равенства / П. Сорокин; [пер. с англ.] // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — С. 427–435.

О. А. ЧИРКОВА

канд. іст. наук, доцент

каф. філософії УАІСНіС МАУП, м. Київ

МОВА ЯК ЧИННИК УТВОРЕННЯ НАЦІЇ

*Слово творить світ,
спотворене слово спотворює його.*

П. Мовчан

Мова — це не лише засіб спілкування, а й головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі національної ідентичності, здорового духовного та національного ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості.

Основною рисою сучасної мовної ситуації в нашій державі залишається українсько-російська двомовність з широким функціонуванням російської мови в різних сферах суспільного життя на більшості території країни, що впливає на сферу використання української мови. Причини домінування російської мови в Україні визначаються внаслідок взаємодії таких чинників, як русифікація, міграція, фізичне знищення, депортація, вимушена еміграція українців за межі країни. Створилася ситуація, коли національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів та доморощених збільшовичених (радянізованих) перевертнів.

Двомовність в Україні має кілька суттєвих особливостей. Існує розбіжність між етнічною та мовною самовизначеністю, коли значна частина етнічних українців у повсякденному житті для спілкування використовує російську мову. Іншою важливою особливістю мовної ситуації є різний мовний статус регіонів України, який, насамперед, зумовлюється відмінністю історичного розвитку західної та східної України. При цьому, переважна більшість українців західного та північного регіонів є україномовними, східного — російськомовними, центр та південь займають проміжне становище.

Україні потрібна виважена мовна політика, спрямована на розширення сфери функціонування державної мови як стрижня, серцевини нації, яка має об'єднувати суспільство в єдине ціле.

У свідомості кожної обізнаної людини не викликає сумніву факт реформованості мовної ситуації в Україні. Етнолінгвопсихологічні аспекти переходу з однієї мови на іншу окреслив Р. Кісь, спираючись на міркування О. Потебні, які висловлені у статті “Мова та народність”. Автор вважає, що перехід з однієї мови на іншу часто супроводжується роздвоєнням особистості, навіть “спустошенням свідомості” людини, оскільки йдеться про свого роду дезорганізацію цілісного лінгвокультурного світу, втрату людиною

своєї усталеності та цілісності, розмивання ідентичності, духовну несвободу, залежність від зовнішніх чинників, які ведуть до втрати набутків свого попереднього національного світу, кризи духовної традиції [1, 98].

Невід’ємним елементом державної політики має бути піднесення престижу української мови, зміцнення української мовної свідомості та гідності, розширення сфери функціонування державної мови. Культурно-мовний чинник у становленні української нації є принциповим питанням.

Сучасні дослідники дійшли висновку, що вплив постійного оперування людиною нерідною національною мовою несприятливий у пізнавальному, а найбільше — у морально-етичному плані як на народ, так і на особистість.

Така мова не може повністю виконувати і експресивну (енергетично-почуттєво-емоційну) функцію. Бо національний характер, біоенергетика, темперамент, психоемоційний спектр є унікальним для кожного народу і, знову ж, втілені в його — і тільки його — мові.

Мови — “суть засоби перетворення початкових домовних елементів думки і тому можуть бути названі засобом створення думки”, — визначив видатний мовознавець О. Потебня.

Втрата ріднонаціональної мови — суть денаціоналізації. Денаціоналізація суттєво послаблює і розбалансовує цілісну систему ціннісних орієнтирів, стимулів та мотивів діяльності, емоцій і почуттів, прагнень та інших психологічних механізмів розвитку людини, органічно пов’язаних з її національністю.

Денаціоналізована людина втрачає зовсім або послаблює одну з базових рушійних сил розвитку особистості — національну свідомість і гідність, а також пов’язаний з ними патріотизм.

Денаціоналізація “зводиться до поганого виховання, до моральної недуги: на неповне використання наявних засобів сприймання, засвоєння чи ослаблення енергії думки, на гидотну запустіння на місці витіснених але не замінених форм свідомості, на ослаблення зв’язку підростаючих поколінь з дорослими, що замінюються лише кволим зв’язком із чужими; на дезорганізацію суспільства, аморальність”, — писав О. Потебня [4, 73].

Мова розглядається О. Потебнею в контексті культури: у міфі, фольклорі та словесності він бачить похідні від мови моделюючи систему. Тому мова ставиться ним у сутнісне відношення — до народу і народності. Мова є породженням і виявом “народного духу”, вона ж окреслює національну самість спільноти, кодує у структурах твореного нею “проміжного” світу особливий національний світогляд. Вбачаючи в мові єдино властиві кожній людині та кожній спільноті спосіб і можливість сприймати світ і мислити його, Потебня гостро протестував проти денаціоналізації загалом, і деукраїнізації зокрема, як духовного і душевного розтління.

Мова — це спосіб самоідентифікації в історичному просторі, метасоціальна площина, що відображає стан генетичної інформації в людині і на рівні нації (соціальний філогенез). Феномен мови в третьому тисячолітті вийшов за межі суто лінгвістичних знань. Мова виконує націотворчу функцію і соціалізація людини відбувається в атмосфері національної мови. З цієї причи-

ни у визначенні нації більшість дослідників подають мовний компонент, а в ієрархії атрибутів нації мова посідає домінантне місце — поряд з національною самосвідомістю, елементом і виявом якої є ставлення до мови.

“У всіх народів мова — це засіб спілкування, у нас — це фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоеlement літератури, а з важкої руки імперії ще й досі для багатьох — це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм”, — сказала свого часу Ліна Костенко [2].

“Мова, і в цьому переконує наявний історичний досвід, в руках політиків є не тактичним, а стратегічним засобом, отже, належить до сфери великої політики, кожний суб’єкт якої намагається одержати найбільшу вигоду” [3, 164].

Вельми дієвими і корисними є методи реального підвищення авторитету мови і створення таких умов, за яких говорити українською мовою було б просто необхідно, а знати її — корисно для кар’єри, інформаційного обміну, праці на комп’ютері тощо.

Своя мова корисна вже тому, що вона дає відчуття соціальної гармонії, тобто єдності, неподільності та цілісності соціального організму як середовища, в якому територіальне та стратове розмаїття у своїх проявах має спільний орудний засіб для взаємозв’язку та ефективної взаємодії.

Прийнято вважати, що пісня є основним форпостом мови. Але вона може бути й аванпостом чи авангардом тієї чи іншої мови, про що свідчить спалах інтересу до її вивчення.

Світовий досвід показує, що мовно-культурний фактор є вирішальним у становленні національних держав. У модерній історії національних держав поширення однієї мови як загальнонаціонального засобу освіти і творення культури стало найдієвішим чинником об’єднання населення в межах однієї країни.

Це не лише засіб спілкування, а й духовного і культурного спадку українського народу. Через писемну українську літературу зберігається історична пам’ять і досвід нації, світоглядні і моральні цінності, національні традиції, звичаї та навички. Вона створює мовний простір, який є середовищем буття української нації. А без цього середовища нереальне саме її існування. Сутність державних заходів на підтримку української мови — це не нав’язати, а надати можливість опанувати мову батьків і свідомо вивчати мову свого громадянства.

Література

1. Кісь Р. Мова, думка, культурна реальність (від О. Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. — Л.: Літопис, 2002. — 304 с.
2. Костенко Ліна. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф / Ліна Костенко // День. — 2003. — № 76. — квіт.

3. *Обушний М. І.* Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. — К.: Укр. центр духовної культури, 1998. — 204 с.
4. *Потебня О.* Мова, національність, денаціоналізація: Статті і фрагменти / О. Потебня; [упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова]. — Нью-Йорк, 1992. — 155 с.

СПІЛКУВАННЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ІНОЗЕМНИХ АРМІЙ У 1918–1920 рр.

Головний зміст історії повсякденності — вивчення особистісного сприйняття політичних подій, відношення людини не тільки до побутових проблем, а й до влади, держави та суспільства загалом. Значне місце у такому сприйнятті займає міжкультурна комунікація. Її реалізація в умовах війни для нашої історії явище не унікальне. Особливий інтерес при вивченні даної тематики представляє громадянська війна 1918–1920 рр. в Україні, оскільки саме тут перетнулися інтереси багатьох політичних сил, представлених у ході бойових дій різними військовими з'єднаннями. Особливість громадянської війни полягала в тому, що для будь-якої частини населення будь-яка армія була “своєю”, і в будь-якому випадку і “завойовники”, і “завойовані” говорили на одній мові. Виняток становить якраз українська історія, оскільки перебіг подій на території країни неодноразово ускладнювався присутністю інтервентів. Здатність окремих громадян, соціальних груп і суспільства загалом до самостійної організації життєдіяльності в умовах воєнного стану, анархії і сваволі залежала, у тому числі, від налагодження спілкування та досягнення відносного порозуміння з представниками іноземних армій.

Прихід в Україну німців навесні 1918 р відбився у мемуарах як початок періоду стабільності та порядку. “Прийшовши до Києва, німці, насамперед, вичистили неймовірно загиджений при більшовиках вокзал” [1, 115]. М. Могилянський згадував: “З появою німців, як за помахом чарівної палички, без всяких загроз або загрозливих оголошень, зникли всякі грабежі і насильства. Обиватель зітхнув вільно. Навіть пізно вночі стало абсолютно безпечно гуляти по вулицях” [Там само, 116]. Німці, зі свого боку, стали завсідниками продуктових магазинів. Зголоднілі вдома, вони “висіли натовпами над вітринами магазинів з їстівними припасами, де виставлені були смажені поросята, гуси, качки, кури, сало, масло, цукор і різні солодоші”, де все це можна було придбати без карток і за порівняно тоді ще низькими цінами. “На базарах вранці німці особливо охоче купували сало” і з жадібністю жували величезні його шматки [Там само].

За спостереженнями сучасників, німці “сподобалися обивателю. По вулицях вже не боялися ходити навіть вночі. Всі кинулися купувати німецькі

книги і вивчати німецьку мову. Німці були дуже люб'язні, і дивовижно вражали своєю культурністю і дисципліною” [2, арк. 81 зв.].

У своїх спогадах співробітник гетьманської адміністрації В. Ауербак привів красномовний епізод: “На одній з невеликих станцій під Києвом, де наш поїзд простояв чомусь досить довго, я підійшов до групи селянок, які через станційну огорожу продавали різні харчі. “Цвай”, — наполегливо повторював німецький унтер-офіцер. “Найн, драй”, — упиралася торговка. “Чи давно, тітка, по-німецьки навчилася? Або ти німкеня?” – втрутився я. “Що ти, дядьку, ми руські”, — образилася українка” [3, арк. 4].

У свою чергу, німці також опановували місцеве наріччя, хоча б у мінімальному обсязі: “Біла мука, сало, масло, яйця — необхідні російські слова були швидко вивчені — закупувалися як в місцях розташування роти, так і поза їх за німецькі паперові гроші, які російські селяни охоче брали. Починалася така клопітка діяльність біля печей, що любо було дивитися, і подібно Тілю Уленшпінгелю, майже можна було насититися від одного тільки запаху запечених страв. Лише мізерні раціони протягом декількох років і виниклий звідси страх голоду можуть, мабуть, пояснити подібну жадібність до їжі. Якби ми затрималися де-небудь далі на постой, то цей достаток закінчився б розривом шлунків; однак марші сприяли обміну речовин, і люди, особливо молодь, просто розцвітали. Знову можна було побачити казкові червоні щоки” [4, арк. 1].

Посол Фінляндії при гетьмані Скоропадському Г. Гуммерус зазначав: “На станціях і вокзалах панував німецький порядок. Нам доводилося часто спостерігати, як одному-єдиному солдату вдавалося втихомирити натовп хуліганів” [5, 54]. Навіть на дніпровському пляжі не обходилося без німців. “Люди засмагали на піску або плавали. Біля огорожі стояли серйозні німецькі солдати і стежили за дотриманням пристойності” [Там само, 58]. Місцева інтелігенція найбільше раділа “відновленню зв’язку з частиною Європи”. У відкритих в Києві книжкових магазинах можна було отримувати свіжі берлінські та віденські газети [1, 27].

Князь Є. Трубецькой зазначав: “У містах, особливо в Києві, все повно німецькою культурою: і німецький театр, і німецький книжковий магазин, і німецький похідний книжковий магазин, і гастролують німецькі актори та музиканти. У концертних залах лунали переможні звуки музики Вагнера. На вулицях німецький говір, безліч німкень приїхали з голодуючої батьківщини поїсти хліба та цукру в знову завойованих землях” [6, 143].

Справедливості заради слід зазначити, що німецька окупація далеко не всіма сприймалася із задоволенням. Українське селянство протестувало проти реквізицій продовольства і почало партизанську війну. Втім, німці в Києві теж не завжди були взірцем дисципліни. Одного разу солдати, що відправлялися на західний фронт, “напилися п’яними, розбили скло в буфетних шафах і стали бити чайний посуд” [7, арк. 4]. Негативною стороною німецького перебування спостерігачі вважали дорожнечу життя, що безперервно збільшувалася, тому що велика кількість товарів вивозилася до Німеччини,

натомість ж не надходило нічого [7, арк. 13 зв.]. В. Винниченко від імені всього українського народу так звертався до німецьких військ: “Коли ви тільки гості, то і ведіть себе як гості, а не як свині. Коли кажете, що прийшли тільки допомагати і служити, то будьте ж слугами, а не господарями” [8, 319].

Тим не менш, обивателі часто були стурбовані тривожними чутками, що наполегливо повторювалися, про майбутній відхід з України німецьких військ, які тут перебували, і яскравими фарбами малювали “можливі після цього жахи” [9].

Поступово негативні тенденції в настроях городян посилювалися. Російський офіцер Р. Гуль входив при гетьмані Скоропадському до дружини з охорони Києва. Пізньої осені 1918 р. він зазначав, що, хоча в місті “так само пиячить та веселиться натовп, і так само миготять німецькі мундири”, з кожним днем тривога серед пересічних обивателів збільшувалася. “У цьому чаду відчувається якась квапливість, передчуття неминучого кінця. Неначе люди відчувають за собою погоню і поспішають весело провести “хоч годину”. Впевненість у близькій небезпеці розділялася усіма. “Її реально бачать, розуміють і сьогоднішні правителі України, але у них немає “своєї” сили, на яку можна було б опертися. А чужа — німецька — після революції з кожним днем стає не надійнішою”. Особливо помітними зростання невдоволення і очікування змін були в робітничих кварталах, де “все частіше збираються на вулицях темні купки, товплячись, нахилиючись близько особами, про щось говорять і, угляdivши взвод офіцерів, розходяться, озираючись зі злісними, двозначними усмішками” [10, 77, 78].

Режим інтервенції країн Антанти в Одесі всіляко сприяв переходу від індиферентності обивателів до активного його неприйняття. “Офіцери різних національностей поводили себе розбещено і зухвало”. В Одесі був випадок, коли “спалахнув страйк офіціантів через те, що польський офіцер у ресторані вдарив по обличчю офіціанта, у якого, за словами офіцера, виявилася “більшовицька фізіономія” [11, 36, 37].

В. Гурко підтвердив, що “іноземні війська в Одесі відрізнялися грубістю, розгнuzданістю і повним небажанням воювати. Чорношкірі пики розгулювали по Приморському бульвару. “Ну і визволителі”, — говорили одесити, шарахаючись при зустрічі з ними вбік” [12, 76].

Останнім військовим випробуванням для Києва стала коротка польська окупація. Коли поляки на початку травня 1920 р. увійшли у місто, “на грудях у багатьох киян з’явилися червоно-білі польські та жовто-блакитні українські бантики” [13, 15]. Велике враження на обивателів справив ефектний парад польських військ, влаштований 4 травня [Там само, 17]. “Три роки нечищений, неголений, зношений та неохайний Київ, роззявивши рота, дивився на цю строго вимуштрувану силу-силенну чистоти і військової витонченості” [Там само, 18]. Цей парад “придушував профанів остаточно і безповоротно демонстрацією небаченої потужності”. Куди ж було впоратися “обірваним, босим червоноармійцям з їх рушницями на мотузяній перев’язі з цими незламними європейськими чепурунами!” [Там само, 19].

Тим часом почалися конфлікти польських солдатів з населенням, насамперед, з базарними торговцями. Поляки “брали продукти і товари і платили польськими марками по курсу коменданта міста. Торговці волали, лаялися; солдати відстоювали свої права. І вже через тиждень громадська думка київських базарів нишком проклинала великодушних “визволителів” [13, 22]. Коли поляки йшли з Києва, “народ, мабуть, відчув, що вже пора направити свої симпатії в бік більшовиків”. Автор мемуарів очікувала, що “по селах будуть стріляти в спину відступаючим полякам — як і всякій відступаючій владі — незалежно від її самої” [14, 225].

За свідченням Заславського, перед відходом поляки підпалили міські склади: “Місто прийняло страшний і огидний вигляд суцільного і божевільного мародерства. Польські солдати взяли в ньому участь. За плату вони допускали до пожарища городян, і самі грабували. По всіх вулицях тягнулися люди з мішками, ящиками і відрами: пудами тягли какао, шоколад, сотнями банок — консерви. Все це тут же на вулиці перепродавалося” [13, 46].

Відступ поляків супроводжувався вибухом мостів через Дніпро. “Дванадцять разів змінювалася влада в Києві, кілька разів він був під жорстоким артилерійським обстрілом. Але жодна з армій, що проходили через Київ, не зазіхала на мости” [Там само, 45]. Ця дія окупантів народжувала в киянах “не тільки почуття злості і помсти, а й почуття ображеного патріотизму” [Там само]. Перших червоноармійців городяни зустрічали зі “стриманою дружелюбністю. Не було киянина, який, дивлячись на обірваних, босих і в постелах, з рушницями на мотузках, червоноармійців, не згадував з іронією і зловтіхою про ефектний театральний парад польської армії” [Там само, 47].

Таким чином, протягом 1917–1920 рр. на території України відбувалися з різним ступенем інтенсивності бойові дії між учасниками громадянської війни. Українські міста по кілька разів переходили з рук у руки, опиняючись під владою то однієї, то іншої збройної сили. Німецька окупаційна армія як гарант стабільності знайшла підтримку серед міських обивателів. Правда, інші інтервенти — французи, греки, поляки — не були настільки популярні.

У громадянській війні серед більшості населення переважало бажання пристосуватися до будь-якої нової влади, як одна з технологій виживання в екстремальних умовах. Звідси йшли або участь в урочистій зустрічі чергових визволителів, або напружене очікування перших розпоряджень з подальшим вибором стратегії поведінки. Помітно знизився рівень домагань суспільства до влади, вимога стабілізувати обстановку стала чи не єдиною. Всі інші потреби були похідними.

Література

1. *Революция на Украине по мемуарам белых* [Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова]. — М.; Л.: Госиздат, 1930. — 436 с. [Репр. воспроизведение изд. 1930 г. — К.: Политиздат, 1990. — 436 с.]

2. *Щоденник* інспектора чернігівських в'язниць. — 1917–1918 рр. / Центральний держ. архів громадських об'єднань (ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 21. — 112 арк.
3. *Государственный архив Российской Федерации* (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, д. 232. — 1918 г.
4. *Війна на Україні*. Записки німецького офіцера / ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 257. — 12 арк.
5. *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін.]. — К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2004. — 188 с.
6. *Из путевых заметок* беженца кн. Е. Н. Трубецкого // *Архив рус. революции*. — Берлин: Слово, 1926. — Т. 18. — С. 137–207.
7. *Доповідь* про відрядження до Києва та Волині у червні–липні 1918 р. / ГАРФ, ф. Р-446, оп. 1, д. 18.
8. *Винниченко В. К.* Відродження нації / В. Винниченко. — Ч. II. — К.: Вид-во політ. л-ри України, 1990. — 328 с.
9. *Южный край* (Харьков). — 20 сентября 1918 г. — № 128.
10. *Гуль Р. Б.* Киевская эпопея / Р. Б. Гуль // *Архив рус. революции* [Сост. И. В. Гессен]. — М.: Современник, 1991. — Т. 2. — С. 59–86.
11. *Якушкин Е.* Французская интервенция на Юге. 1918–1919 / Е. Якушин. — М.; Л.: Гос. изд-во, 1929. — 80 с.
12. *Гурко В. И.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918 гг. / В. И. Гурко // *Архив рус. революции*. — М.: Терра; Политиздат, 1992. — Т. 15. — С. 5–84.
13. *Заславский Д. О.* Поляки в Киеве в 1920 году / Д. О. Заславский. — Петроград: Былое, 1922. — 48 с.
14. *Л-ой Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. / Л. Л-ой // *Архив рус. революции*. — М.: Терра; Политиздат, 1991. — Т. 3. — 274 с.

ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Тенденції глобалізації та стрімкий розвиток ринкових відносин призводять до дисбалансу співвідношення матеріального та духовного в житті суспільства та людини. Сучасний світ характеризується високими досягненнями у сфері науки та техніки, але він переживає глибоку кризу, яка, насамперед, відображена в його духовно-моральному стані. Загострюється проблема реалізації істинних потреб людини, а не нав'язаних образів споживацької культури, що в своїй суті руйнують відчуття духовної цінності особистості. В Україні означені проблеми ускладнені специфікою соціально-економічних та культурно-історичних процесів, що склалися в результаті історичного розвитку.

На думку переважної більшості вітчизняних і зарубіжних науковців, криза українського суспільства, що, перш за все, проявляється у втраті ціннісних основ життя, має своєю причиною порушення спадкоємності в культурі — певному розриві, що утворився між постсучасною та традиційною національною культурою наших предків, яка з давніх часів будувалася на основі релігійних, духовних і культурних цінностей. У сучасній вітчизняній науці все більше уваги приділяється дослідженням духовності української нації. При цьому духовність розуміється як невід'ємна, найважливіша складова життя людини й суспільства.

Отже, дослідження проблем духовності сучасного українського суспільства, чинників, які формують національну ідентифікацію та соціокультурну автентичність, що окреслює здатність давати відповіді на новопосталі глобальні економічні та соціокультурні виклики для духовної цілісності українського суспільства.

Значну увагу проблемі формування культури та духовності особистості приділяють вітчизняні вчені А. Вишняк, А. Гавриленко, Є. Головаха, С. Макєєв, В. Піча, О. Семашко, І. Пустельник, С. Толстоухова, Т. Старченко, Н. Цимбалюк, Н. Черниш, М. Чурилов та ін.

Людина, яка не здатна вибудовувати свою життєву перспективу, мотивувати себе щодо осмислених норм, правил поведінки, переосмислити притаманні їй мотивації та створювати нові мотиваційні ідеали, духовні орієнтири та цінності, втрачає сенс життя, втрачає позитивні мотивації

власного розвитку. Така ситуація в житті людини називається духовною кризою.

У ситуації духовної кризи нація зазвичай деградує, впадає у стагнацію, може загалом зникнути з історичної мапи світу.

Саме в духовній сфері формуються ціннісні підвалини народу, виробляються і задовольняються духовні потреби людини, нації завдяки функціонуванню соціокультурних інститутів (релігії, науки, освіти, мистецтва). Внаслідок цього формується духовний потенціал суспільства, культурна самоідентичність як відповідь на глобалізаційні виклики. Духовні цінності формують сталість і цілісність людини, моральне здоров'я суспільства. Девальвація духовних цінностей супроводжується втратою життєвих орієнтирів, руйнується духовний, морально-вольовий стрижень особистості, настає духовна криза соціуму.

Проблеми, пов'язані із людськими духовними цінностями, відносяться до числа найважливіших для кожної з наук, що займаються людиною, суспільством, культурою. У наявності цілісної системи духовних цінностей полягає важлива умова внутрішньої соціальної толерантності і миру у міжнародних стосунках. Руйнація ціннісної духовної основи неминуче призводить до кризи, і це стосується як особи, так і суспільства загалом.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства (за наявності економічної та політичної кризи у державі, сім'ї, свідомості, з відчутним впливом процесів глобалізації та євроінтеграції) актуалізується проблема збереження духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації українського народу. Ця самоідентифікація є неможливою без універсальної ціннісної системи, що спирається на вищі духовні та моральні засади.

Держава повинна забезпечити громадянам право і надати можливість задовольняти духовні потреби на умовах рівності для всіх соціальних, національних, конфесійних груп населення. Без цього неможливий розвиток духовності, як соціокультурного потенціалу українського народу. Нагальність цієї проблеми викликана важливими чинниками, які характеризують сучасний стан українського суспільства.

Це криза основ світогляду, зумовлена руйнацією старих та несформованістю нових пріоритетів в умовах пострадянської дійсності, на котрі накладаються глобалізаційні та трансформаційні зрушення в умовах світової економічної кризи. Це сприяє розмиванню національних і традиційних цінностей українського народу та уможливорює маніпуляцію свідомістю громадян в інтересах окремих політичних груп або неорелігійних псевдодуховних організацій.

Така ситуація спричиняє духовну маргіналізацію населення країни, призводить до духовно-релігійної, культурної, громадянської, історичної самоідентифікації, що дає простір для нав'язування масовій свідомості невластивих нашому народові цінностей, а саме — примітивних утилітарних смислів споживання і репродуктивного існування як наслідків глобалізаційного

процесу. Для можливості маніпуляцій масовою свідомістю з'явилися потужні інформаційні технології.

Проблема духовності нації належить до проблеми соціального характеру, оскільки пов'язана з формуванням особистості. У наш час дуже часто можна почути заклики щодо формування національної ідеї, підняття національної свідомості людини та виховання справжнього громадянина. А поштовхом і основою для цього є виховання духовної особистості.

Наше суспільство переживає період стрімких трансформацій: технологічний прогрес, розвиток комунікацій, світову конкуренцію, глобалізаційні процеси. Тому духовність нації — дуже важливий елемент, але ми спостерігаємо як світ втрачає духовний стрижень. Сучасні батьки не мають уявлення про основи формування духовності. Вся їх турбота про дітей зводиться до матеріальних накопичень, а звідси — духовна деградація молоді. Головне для більшості молодих людей — розваги, гроші, утилітарні цінності, вони не живуть за моральними законами, не прагнуть духовних цілей. І тому виховання людини, здатної протистояти духовній деградації, моральному виснаженню мають на себе взяти науково-просвітницькі заклади.

Наше життя переповнене насиллям, загалом людина до нього звикає і сприймає як звичне явище. Головна причина торжества насилля та жорстокості у тому, що відбувається, — це деградація духовності. Коли руйнуються та пустують храми, духовна культура перебуває у занепаді. Але від того, що храми відбудовуються і в них людно на релігійні свята, ще не свідчить про зростання духовності. Коли вічні книги та духовні осередки під заборонаю, це свідчить про те, що духовна культура ще жевріє на рівні виживання. Але якщо вони доступні і не користуються попитом, це свідчить про духовний занепад і моральну деградацію суспільства.

Залишається відкритим питання про те, як сучасне суспільство у період трансформаційних змін і глобалізаційних процесів, здійснить відхід від старих посткомуністичних цінностей і сформує нові стилі та пріоритети духовного життя України.

Значну роль у руйнації традиційних духовних та культурних цінностей відіграла глобалізація, котра являючись перемогою неолібералізму у світовому масштабі, принесла на наші терени ідею економічної людини. Неолібералізм переконав Захід, а тепер це робить в Україні, що сутність і мета кожної людини — устремління до максимального накопичення при мінімальних затратах. При цьому такі цінності, як моральність, совість залишилися непотрібним багажем. Зростання інтеграційних процесів у сучасному світі і на регіональному рівні, і у всесвітньому масштабі пов'язані з життєвою необхідністю вирішення глобальних світових проблем.

Сучасне людство демонструє зовнішню розкіш, забуваючи, що всі скарби, всі соціальні та суб'єктивні цінності знаходяться в душі людини. Це — джерело світової справедливості та духовної рівноваги.

Стратегії розвитку сучасного людства можуть бути різними і поміж ними повинен відбуватися діалог для вироблення оптимальних рішень.

Можна скільки завгодно говорити про значення духовного відродження української національної культури, про порятунок історичної пам'яті нації, про значення культурології для прогнозування майбутніх культурних процесів, про значення філософії, етики та естетики для глибинного розуміння сенсу людського буття та сутностей загальнолюдських цінностей, але без прийняття зважених економічних, соціальних і політичних заходів у сфері національної самобутності не можна вести мову про перспективи духовного існування української нації.

Література

1. *Кістяківський Б.* Філософський аналіз української культури [Електронний ресурс] / Б. Кістяківський. — Режим доступу до ст.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu/Filos/2008_28/19.html
2. *Дудченко В. С.* Духовність української нації в період трансформаційних змін / В. С. Дудченко // Гілея: Зб. наук. пр. — К., 2011. — Спецвипуск-2011. — С. 278–284.
3. *Дудченко В. С.* Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально-філософський аналіз / В. С. Дудченко. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. — 160 с.

ОСОБЕННОСТИ ФОНИКИ (ЗВУКОВОЙ ПЕЙЗАЖ) В СТИХОТВОРЕНИИ А. РЕМБО “ОФЕЛИЯ”

В психологии известно явление зрительно-слуховой синестезии; его называют также феноменом цветного слуха. Такого рода слух был у композиторов Римского-Корсакова, Скрябина, Чюрлениса. Римский-Корсаков, например, ассоциировал тональности и цвета: фа-мажор — ясно-зеленый, ля-минор — бледно-розовый и т. д. У разных музыкантов такие ассоциации различны [1, 103].

Должно быть, цветным слухом был одарен и великий французский поэт Артюр Рембо (1854–1891).

А — черный; белый — Е; И — красный; У — зеленый.
О — синий...

Так начинается знаменитый сонет семнадцатилетнего Рембо “Гласные”, написанный в 1871 г., в переводе А. Кублицкой-Пиотух [2, 82].

Попробуем, пользуясь этой системой соответствий, исследовать первое четверостишие стихотворения Рембо “Офелия” (1870 г.), в переводе Б. К. Лившица [3, 254]:

Sur l’onde calme et noir ou dorment les étoiles
La blanche Ophelia flotte comme un grand lys,
Flotte tres lentement, couchee en ses longs voiles...
— On entend dans les bois lointains des hallalis.

На черной глади вод, где звезды спят беспечно,
Огромной лилией Офелия плывет,
Плывет, закутана фатою подвенечной.
В лесу далеко крик: олень замедлил ход.

Вот как выглядит первое четверостишие в переводе М. Кудинова [4]:

По глади черных вод, где звезды задремали,
Плывет Офелия, как лилия бела,

Плывет медлительно в прозрачном покрывале...
В охотничьи рога трубит лесная мгла.

Переводы не очень точные, поэтому приведем подстрочник:

По спокойной и черной поверхности воды, где спят звезды,
Белая Офелия плывет, как большая лилия,
Плывет очень медленно, укутанная в свои длинные вуали.
Слышно, как в далеких лесах кричат “алали”.

“Алали” (русский вариант “улюлю”) — это крик охотника.

Итак, стихотворение открывается описанием *ночного* пейзажа: тихая звездная ночь (почему тихая? — потому что поверхность воды спокойна; если бы был ветер, то были бы волны); черная поверхность воды, в которой отражаются звезды; плывущая по черной воде в белом одеянии Офелия, *подобная огромной лилии*.

Все это очень наглядно и живописно, поэтому особенно интересно соотнести сюжет с фоникой в этом конкретном случае. Что “нарисуют” гласные именно этого четверостишия?

Сделаем некоторые упрощения: пренебрежем различием между “ю” и “у” (в слове *sur* гласная, конечно, “ю”, а не “у”), некоторые сложные, специфически французские гласные (*un, lointain*) условимся считать звуком “е”. Стихотворение написано александрийским стихом (двенадцатисложником). Косая черта разделяет строку на два полустишия (указывает место цезуры). Выпишем ударные (большие буквы) и безударные (маленькие буквы) гласные в каждой строке французского текста:

у О е А е у-А / у О е е у-А
а А о е и А / о Е о е А И
о Е е а е А / у Е а Е о у-А
о а А а е у-А / у-е Е е а а И

Маленькая буква через черточку с большой — это дифтонги *oi* (*noir, bois, étoile, lointain*).

Что, прежде всего, бросается в глаза (вернее сказать, в уши)? Это обилие ударных А. Из 19 ударных гласных — десять А (более половины), пять раз звучит Е, по два — О и И. Обилие А вполне понятно: А — *черный*, основной тон пейзажа — черный, ведь это ночь. Е — *белый*, это Офелия, броское белое пятно на черном фоне. О — синий, И — красный. Ночная река может отсвечивать синим, а красный — это, может быть, костер, который развели охотники (и его отражение в реке).

Интересно, что среди 33 безударных гласных наиболее часто встречается е (белый!) — 12 раз (у — 8, а — 7, о — 6).

В истории литературы имя Рембо неразрывно связано с именем его друга — великого поэта Верлена. В одном из наиболее известных его стихотво-

рений (*L'art poétique*) заключен знаменитый призыв: *музыки прежде всего*. Музыкальность поэзии Верлена известна; достаточно напомнить о том, что едва ли не лучшую свою книгу он называет “Песни без слов” (*Romances sans paroles*).

Верлен требует от поэзии *прежде всего музыки* (*de la musique avant toute chose*), слово превращается у него в звук.

У Рембо гласные окрашены. Можно сказать, что Верлен описывает пейзаж, не забывая о музыкальности (*Clair de lune* (Лунный свет), девятое стихотворение цикла “Забытые ариетты” (*L'ombre des arbres*), цикл “Бельгийские пейзажи” из книги “Песни без слов”) [5], а Рембо живописует (гласными) звуками.

Чарующая музыкальность “Офелии” несомненна. По части музыкальности Рембо не уступает Верлену, но, если можно так сказать, идет дальше: стремится не просто к благозвучию, но к тому, чтобы эти звуки создали пейзаж.

В начале работы было сказано о том, что цветной слух — одно из проявлений **синестезии**. А что такое синестезия? Это “внутреннее единство цвета, формы, звука, фактуры, тепла и холода... человеческие ощущения связаны друг с другом — поскольку свойства реального мира, воспринимаемые раздельно (глазами, ушами, руками, языком), на самом деле целостны” [6, 65]. *Синестетическое* искусство рождается в эпоху романтизма; именно романтики первыми заговорили о *единстве* всех искусств, о связях между поэзией, музыкой и живописью.

Вот как выдающийся искусствовед и культуролог А. Якимович характеризует ситуацию в искусстве начала XX в.: “Новые поколения вот-вот начнут делать свои странные вещи между живописью, пластикой, литературой, дизайном и философской игрой. Они будут увязывать между собой цвет, предмет, фактуру, слово, звук и прочее некими новыми связями, подчас более чем произвольными, но разделения функций между ухом, глазом и рукой они не захотят” [Там же]. Это, однако, впереди. В 70-е годы XIX в. процесс только начинается: знаменитый сонет Бодлера “Соответствия” (около 1855 г.), стихотворения Рембо (1870–1871 гг.), картина английского импрессиониста Дж. Уистлера (1834–1903) “Ноктюрн в черном и золотом: падающая ракета” (1875 г.) (обратите внимание на то, что *художник* дает полотну *музыкальное* название “ноктюрн”!) — это первые ласточки. В 1913 г. великий Дебюсси, открывающий в музыке “не календарный, а настоящий” XX в., завершит вторую тетрадь фортепианных прелюдий пьесой “Фейерверк”, — музыкальным воплощением сюжета, вдохновившего Уистлера.

Литература

1. Петрушин В. И. Музыкальная психология / В. И. Петрушин. — М.: ТОО “Пассим”, 1994. — 304 с.
2. Рембо А. Стихотворения / А. Рембо; [пер. с фр.]. — М.: Худ. лит., 1960. — 146 с.

3. *Зарубежная поэзия в русских переводах. От Ломоносова до наших дней.* — М.: Прогресс, 1968. — 400 с.
4. *Рембо А. Пьяный корабль* / А. Рембо; [пер. с фр.]. — СПб.: Терция; Кристалл, 1999. — 448 с.
5. *Верлен П. Сатурнийские стихи. Галантные празднества. Песни без слов* / П. Верлен; [пер. с фр.]. — СПб.: Гиперион; Гуманитарная Акад., 2001. — 320.
6. *Якимович А. К. Магическая вселенная. Очерки по искусству, философии и литературе XX века* / А. К. Якимович. — М.: Галарт, 1995. — 168 с.

РОЛЬ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МОВНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ ОСОБИСТОСТІ

Як відомо, сім'я — це мала соціальна група, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів. Це й основний інститут формування, соціалізації особистості дитини. Сім'я — це ще й первинний колектив, який забезпечує соціалізацію дитини, її самореалізацію, захищає від проблем, що існують у суспільстві. Родина є моделлю суспільства на конкретному історичному етапі розвитку, що відтворює соціальну ідентичність особистості в суспільстві, її моральні та духовні особливості.

Беззаперечним є твердження, що кожна людина в колі сім'ї робить свої перші кроки, зростає, самостановлюється і здобуває свої перші життєві й найбільш важливі уроки. Дослідження сім'ї та сімейних відносин доволі плюралістичні. Питаннями сім'ї та шлюбу у тій чи іншій мірі цікавило філософів в усі історичні епохи. У часи античності шлюбно-родинні взаємини розглядалися передусім у контексті аналізу соціуму. У різні епохи до них зверталися Платон, Аристотель, Августин, Фома Аквінський. М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Енгельс, Д. Коатс, І. Кон, О. Конт, К. Маркс, Є. Менегетті, Н. Макіавеллі, П. Флоренський. В епоху Середньовіччя провідним напрямом філософського аналізу сутності сім'ї стає релігійне трактування. Звернення до проблематики сім'ї у Новий час представлено такими мислителями, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, М. Монтень. Тема сім'ї також знайшла своє відображення у працях французьких просвітителів XVIII ст. (Ж.-Ж. Руссо) і представників німецької класичної філософії (Г. Гегель, І. Кант, Л. Фейєрбах). Сім'я опиняється в центрі наукової та філософської думки з другої половини XIX ст. У цей час посилюється раціоналізація поглядів на сім'ю, з'являються концепції, що відкидають божественність і незмінність форм сім'ї. Особливе місце в історії вивчення родини належить російським ученим другої половини XIX — першої половини XX ст.: М. Бердяєву, Н. Лоському, В. Розанову, В. Соловйову. Наприкінці XIX — початку XX ст. відбувається становлення основних шкіл і напрямів, які займалися дослідженнями сім'ї. Серед вітчизняних авторів комплекс проблем шлюбно-родинних взаємин розглядали в контексті соціально-філософського дискурсу: Н. Андрєєва,

В. Андрущенко, Є. Білоножко, М. Бойченко, А. Галович, О. Гомілко, М. Вернікова, В. Ткачова, Н. Туліна, О. Чорний, Т. Руденко та ін.

Однак, якщо соціологи і демографи досліджують сім'ю як інститут, який реалізує завдання відтворення людини, то філософський аналіз має на меті створення цілісної, об'ємної, глибокосвітоглядної системи уявлень про сім'ю, сімейні відносини, їх історичний розвиток, вектори змін структури, причини та наслідки таких змін для суспільства.

Проте аналіз стану сучасної сім'ї вказує на численні проблеми в її становленні. Причини проблеми неблагополуччя сім'ї нерідко виникають або у зв'язку з вадами у внутрішньо сімейному спілкуванні, або індивідуальних особливостях членів сім'ї, тобто мають психологічну природу.

Нагальні проблеми сімейного виховання зумовлені тими чинниками, які не дають можливості молодому поколінню набути досвіду і етиці взаємин у сім'ї, стати соціально активною особистістю. Серед цих чинників — тривала “демографічна яма”, втрата соціальної сутності шлюбу, викривлення духовних цінностей під впливом ЗМІ, піднесення “законів” кримінальної структури (бажання відповідати новим “героям”), зниження освіченості населення у галузі етики і психології сімейного життя, алкоголізація сімей і підростаючого покоління.

На сьогодні в Україні існує проблема в тому, що шлюбно-сімейні уявлення молоді відрізняються недостатньою наповненістю, невисокою оцінкою себе як майбутнього подружжя. Особливо неповними є уявлення молоді про функції сім'ї та організації сімейного життя. Різниця виявляється у розумінні хлопцями та дівчатами понять “мужність” та “жіночність”, розумінні змісту сімейних ролей, уявлень про вагомість чоловіка та жінки у стосунках. Різниця між юнаками та дівчатами також проявляється у їхньому оцінюванні своїх можливостей у сімейному житті. Загалом, самооцінка молоді у цій сфері є невисокою.

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості не лише у соціальному середовищі, а й у мовному. Як відомо, мова — це не лише засіб спілкування, а й головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний і культурний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі збереження національної ідентичності, здорового духовного і ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості. У державотворчому процесі мова, поряд із внутрішніми консолідуючими чинниками, виконує й зовнішню функцію, яка полягає у виокремленні держави з-поміж інших країн, в утвердженні нації і держави серед багатомовної спільноти.

Мовна культурна пам'ять будь-якої людини збагачується і вдосконалюється впродовж всього життя. А найважливішим періодом її розвитку є період дитинства, коли відбувається інтенсивне освоєння засобів мови, форм і функцій мови, письма і читання, культури мовлення. Мовленню

потрібно вчити перш за все шляхом прикладу. Чує дитина правильне мовлення, чітко і ясно сприймає його, мало-помалу добрі навички набувають могутню силу звички. З вадами мовлення важко боротися як педагогам, так і самій дитині. Тому важливо, що і в якому стані сприйме слух дитини у найбільш сприятливі роки його життя. У цей час закладається фундамент, на якому пізніше будується все його мовлення. Вся увага та старання батьків повинні бути направлені на те, щоб діти чули мову правильну, чітку і логічно послідовну, без помилок та вад. У розмові з дітьми батьки повинні враховувати рівень їх мови, але разом з тим їхня власна мова повинна бути більш досконалою: різноманітною за побудовою речення, багатою за словником, виразною за інтонацією. Спонукаючи дитину до запитань, розвивається її пізнавальна активність, забезпечується повноцінний розвиток дитини.

Систематизувати хороші навички в мовній культурі дітей — одна з основних функцій батьківства. Потрібна цілеспрямована послідовна робота з розвитку усного мовлення дитини з використанням народної творчості, звичаїв, традицій, визначених природних та історичних особливостей свого краю, в результаті чого формується духовне надбання національної свідомості особистості. Якщо б батьки в певній мірі розуміли, яке величезне значення для духовного та всебічного розвитку дітей має обдумане, відповідно їх інтересам словесне спілкування з ними, вони знаходили б більше часу для занять зі своїми дітьми. Від простої зрозумілої пісні або казки, образно і захоплююче розказаної на дивані, який вміщує і матір, і дітей, виразно прочитаного вірша чи оповідання за столом, біля якого зібралася вся сім'я, душа дитини розцвіла б і набула хорошого враження добра і краси, яке залишає в ній незабутні сліди. Яке б було щастя для окремої дитини і для культури народу, якби батьки зрозуміли, що мова є головним предметом у справі виховання, зрозуміли б значення особливої ролі та відповідальності у справі розвитку мовлення підростаючого покоління.

Сім'я є тією ареною, де формується і розвивається розум дитини, його смаки та інтереси, а це все є фундаментом правильної, літературної усної та писемної мови. Саме у сім'ї складається те чи інше відношення до літератури. Домашні сімейні читання, розповіді у сімейному колі, живі бесіди дітей з батьками та близькими людьми дають направлення літературному розвитку дітей, а також розвитку їх мовлення.

У сім'ї, де високо цінується знання рідної мови у повсякденному житті, де приділяється увага вивченню рідної літератури, де можна чути художнє слово, розвивається мовлення чітке, образне, літературне, де підтримується навіть невеличка зацікавленість літературних знань, мовлення дитини не може не розвиватися правильно і всебічно, не можуть не сформуватися здорові навички і смаки. Опанування дітьми правильного мовлення створить надійне підґрунтя для їхньої успішної соціальної ідентифікації.

Функція первинної соціалізації дітей полягає, насамперед, у їх ознайомленні через спосіб життя сім'ї і поведінку батьків з культурою, традиціями

й цінностями суспільства, моделями поведінки, з соціальними ролями та особливостями різних соціальних позицій та прилученням до них.

На думку А. Асмолова, підготовка молоді до сімейного життя, поряд з формуванням морального світу особистості, припускає і “формування особливої системи уявлень про себе як про людину визначеної статі, що включають специфічні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, відношення до представників іншої статі і відповідно цих утворень форм поведінки” [1].

Стабільність сім'ї значною мірою зумовлена сімейними традиціями — родинними святами (народного та релігійного календаря, пам'ятними сімейними датами й днями народження членів сім'ї, традиціями вшанування членів роду), звичаєвими моделями поведінки та спілкування (незаперечною повагою й авторитетом старших членів сім'ї, турботою про менших і більш слабких, підтримкою родинних стосунків, захистом членів сім'ї та роду), колективним веденням спільного господарства й відповідального виконання соціальних ролей матері, батька, чоловіка, дружини, дітей, брата, сестри тощо.

Кожний етап розвитку суспільства позначається на “обличчі” сім'ї. Актуальність дослідження зумовлена також рядом негативних тенденцій — це:

- збільшення кількості сімей з низькими доходами;
- погіршення матеріального забезпечення дітей;
- посилення нервової напруженості людей, зростання кількості стресів та екстремальних ситуацій, які негативно позначаються на психологічному мікрокліматі сім'ї;
- формалізація стосунків дорослих членів родини з дитиною внаслідок зайнятості батьків;
- переважання малодітних сімей;
- збільшення числа дітей, народжених поза шлюбом;
- домінування у багатьох сучасних сім'ях матеріальних цінностей над духовними, що сприяє виникненню у підростаючого покоління тенденції до прагматизму, скнарості, зневажливого ставлення до толерантних взаємин;
- збільшення кількості асоціальних сімей.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини. Розглянемо їх.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини реалізується через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона, сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включення дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статті, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричиняють до інтеріоризації дітьми зразків поведінки, насамперед, батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові та симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значну роль відіграє сім'я у становленні дитини на первинному етапі її соціалізації.

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю “довіра – недовіра”. Ступінь розвитку почуттів довіри до інших людей і світу загалом залежить, насамперед, від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1–3 роки) дитина розвивається за віссю “автономія – сором і сумнів”. Насамперед, формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів впертості й добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежувати її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляється як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки ще спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3–6 років) визначається розвитком дитини за віссю “ініціативність – провинність”. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планування, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитині ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визначають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість. Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я — соціальний інститут, в якому проявляються особливості взаємодії батьків і дитини, які багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціальної ідентичності.

Розглянемо соціальну ідентичність особистості у сучасному суспільстві з точки зору гендерних особливостей. Як показують дослідження, сучасне українське суспільство переживає динамічні перетворення соціальних відносин, у ході яких змінюються зразки гендерної взаємодії, шлюбно-сімейних стосунків, ролі й статуси чоловіків і жінок у суспільстві та в сім'ї. Незва-

жаючи на зміну форм сімейного життя, появу нових типів сімей, ціннісний консерватизм відносно шлюбу та сім'ї виступає стабілізатором соціальних трансформацій. Це підтверджується результатами соціологічних досліджень, які виявили стійку тенденцію значущості сім'ї серед основних пріоритетів в українському суспільстві. Збереження й укріплення авторитету сім'ї, її цінностей багато в чому залежить від того, як молоді люди орієнтовані на створення сім'ї, які мають шлюбно-сімейні настанови. Тому важливим стає вивчення уявлень молоді про шлюб та сім'ю у сучасному соціальному контексті.

Слід зазначити, що ці уявлення підпорядковуються дії певних чинників культурного, соціального, психологічного характеру. Так, дослідник Л. Савінов вважає, що першочергове значення мають соціально-культурні норми та традиції суспільства, ціннісні орієнтації як батьківської сім'ї, так і самого індивіда, відносини батьків як подружжя, найближче оточення, засоби масової інформації, позасімейні соціальні інститути, біологічні, психологічні та соціально-демографічні характеристики самого індивіда [1].

Основою для розгляду зазначеної проблеми виступають дослідження вчених, які присвячені аналізу шлюбно-сімейних стосунків у суспільстві, що трансформується, сімейних цінностей (А. Антонов, С. Голод, А. Харчев, М. Мацковський, Л. Савінов, Л. Амджадін, О. Балакірева, О. Ноур, Л. Волинець, Ю. Якубова), проблем гендерних стосунків у сім'ї, культурних стереотипів соціалізації хлопчиків та дівчаток, готовності молоді до вступу в шлюб, дошлюбної поведінки (Н. Гончарова, Т. Гурко, О. Дорохіна, Н. Ромашевська, Т. Павлова, М. Садова, Л. Шнейдер, Т. Долбик-Воробей).

Проте зростаюча концептуальна різноманітність дає змогу багатоаспектно описувати й пояснювати такий соціальний феномен, як сім'я. Із загальної численності парадигм, що існують у сучасній соціології, найбільш часто застосовуються у соціологічних дослідженнях шлюбно-сімейних стосунків і привертають увагу вчених такі теорії, як соціального обміну, раціонального вибору, символічного інтеракціонізму та ін. Але наші інтереси концентруються на гендерному аспекті, гендерній специфіці уявлень про характер майбутнього подружнього життя, сімейні ролі та обов'язки, осмислення яких можливо здійснити в рамках структурно-конструктивістського підходу. Цей підхід, як вважає російський соціолог О. Здравомислова, дає можливість побачити як структурні, так і міжособистісні підстави створення нових і відтворення старих гендерних стосунків [2, 176].

Проведемо з точки зору структурно-конструктивістського підходу аналіз гендерної специфіки уявлень молоді про сім'ю та шлюб. Основним об'єктом цього аналізу ми вибрали студентську молодь. Цей вибір пояснюється наступними міркуваннями. Основне положення теорії соціальної конструкції реальності (і соціальної конструкції гендеру як її варіанта) полягає в тому, що індивід засвоює культурні зразки в процесі соціалізації протягом усього життя. Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими й пасивними механізмами засвоєння культури, а вторинна соціалізація

передбачає більшу включеність когнітивних механізмів і можливість творчого перетворення середовища. А важливим етапом вторинної соціалізації є саме “студентський” вік — 17–25 років, коли, за словами К. Маннхейма, формується світогляд особистості та її уявлення про сенс життя. Це період засвоєння досвіду покоління. Події, які пережиті та осмислені в цьому віці, стають базовими детермінантами ціннісної структури [3].

Структурно-конструктивістський підхід до аналізу гендерних стосунків розроблений Р. Коннеллом [4]. Проблему організації гендерних стосунків він розглядає як процес взаємодії агента й соціальних структур. Аналіз практик дає можливість дослідити, як через соціальні взаємодії здійснюється конструювання соціальних відносин. А аналіз структур надає можливості дослідити обмеження макрорівня, які є умовами здійснення практик. У рамках цього підходу гендерні стосунки розглядаються як процес. Способи структурування гендеру різноманітні й відбивають домінування різних соціальних інтересів. Цей підхід виходить з розуміння суб’єкта як агента й діючої особи, які обмежена структурами та змінює їх.

Структурно-конструктивістський підхід у гендерних дослідженнях передбачає сполучення двох концептів — соціального конструювання гендеру та гендерної композиції. Перший — розглядає динамічний вимір гендерних стосунків на мікрорівні, в процесі взаємодії. Другий — концентрується на структурних чинниках, що визначають рамки гендерних стосунків.

Соціальне конструювання гендеру розглядається як організована форма соціальних відносин між чоловіком та жінкою, що характеризує їх взаємодію в основних інститутах суспільства, а також визначається та конструюється ними. У суспільстві створюються зразки чоловічої та жіночої поведінки, певні вимоги, як у тих чи інших ситуаціях слід поводити себе особам протилежної статі, що стосуються як специфічних видів діяльності, так і виконуваних ними соціальних функцій. Як правило, від індивіда очікуються ті соціальні ролі й функції, які відповідають його визнанню як чоловіка або жінки.

Гендерна композиція — це соціальна реальність, що представлена як система структурних можливостей для старих і нових гендерних практик. Створюються правила гри гендерних взаємодій у конкретних інститутах, таких, наприклад, як сім’я. Гендерна композиція, яка вважається стійкою, санкціонованою, зазнає змін, які є результатом багатьох змін на рівні повсякденних взаємодій через заперечення старих зразків. Дослідник О. Здравомислова ілюструє цю думку на прикладі гендерного контракту “працююча мати” [5]. Вона припускає, що руйнування цього контракту може відбуватися як внаслідок структурних змін у цілому (реформи, політичні трансформації), так і внаслідок зміни практик. Відмова від материнства на користь кар’єри — ці альтернативні життєві стратегії поступово “узаконуються” у контрактах “матері-домогосподарки” та “кар’єрної жінки”. Базовим гендерним контрактом для чоловіка є “годувальник” — спонсор життя. Сьогодні, як показують дослідження, гендерні стосунки як стосунки ієрархії стають менш жорсткими, а влада суспільних приписів рефлексується і змінюється.

Розглянемо детальніше можливості застосування вибраного нами підходу для аналізу уявлень молоді про шлюбно-сімейні стосунки, який спирається на матеріали соціологічного дослідження “Родина та її проблеми очима студентства Харківщини”, проведеного Асоціацією молодих професіоналів “Клас” і соціологічною лабораторією “Академічні ініціативи” у вересні–листопаді 2009 р. (опитано 968 студентів вищих навчальних закладів Харківського регіону) [6], та соціологічного дослідження, яке було проведене лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного університету “Народна українська академія” у 2009 р. в рамках наукового проекту “Студент ХХІ ст.” [7].

Аналізуючи поширені серед молоді стереотипи щодо стосунків у родині, слід відзначити їх неоднозначність, що підтверджує трансформаційні процеси, які відбуваються у соціальному інституті сім’ї. За даними, для більшої частини молодих людей характерні егалітарні, демократичні принципи, згідно з якими немає чітко вираженого голови сім’ї, обов’язки передбачається розподіляти ситуативно, а рішення приймати колегіально або передоручати тому, хто компетентніше у розв’язанні певної проблеми. Проте тільки половина дівчат вважають пріоритетним рівноправність з чоловіками, чверть указують на можливість свого другорядного положення в сім’ї у порівнянні із соціальним статусом чоловіка. Також превалюють завищені очікування ролі чоловіка, які базуються на гендерно-стереотипному уявленні, що чоловік повинен повністю забезпечувати свою сім’ю. У нинішній соціально-економічній ситуації це призводить до додаткових психологічних навантажень на чоловіків і жінок, змушуючи перших робити все можливе, щоб відповідати очікуванням, а других — пристосовуватися до партнера, навіть якщо для цього необхідно поступитися кар’єрою.

Прагнення до егалітарних стосунків у сім’ї фіксується і у відповіді на блок запитань, пов’язаних із стосунками між чоловіком і жінкою у шлюбі. Переважна частина опитаних підтримала думку, що конфлікти у подружжя мають розв’язуватися шляхом компромісу (87 %), а також висловилися за рівний розподіл домашніх обов’язків, якщо дружина працює (77 %). Прихильниками гендерної рівності в сім’ї переважно виступають дівчата. 20 % юнаків відстоюють “традиційний” розподіл хатніх справ, 66 % — згодні розділити їх із дружинами.

Інший стереотип виявляється у тому, що більше половини опитаних погоджуються з тезою “Справжній чоловік має багато заробляти” (53 %), “Дружина в сім’ї має набагато більше обов’язків, ніж чоловік” (56 %), що свідчить про відносну стійкість традиційних уявлень про гендерний контракт для чоловіка як основного “заробітчанина” в родині, а жінки — як “домогосподарки”. Проте можна спостерігати неоднозначність уявлень респондентів щодо шлюбних стосунків. Результати дослідження свідчать про перевагу ідеалізованих (нереалістичних) вимог до шлюбних партнерів (чоловік має багато заробляти, в усьому підтримувати свою дружину та допомагати їй). Водночас студенти вважають за необхідне розподіляти обов’язки між чоло-

віком і жінкою у різних сферах життєдіяльності сім'ї відносно рівноправно, підтримувати егалітарні стосунки.

Результати, які були отримані дослідниками, показали, що молоді жінки відійшли від стереотипів щодо самоцінності подружнього життя (незважаючи на людські якості чоловіка). Патріархальні сімейні цінності виявляються більш значущими для юнаків, що пояснюється їх уявленням про певний “обов’язок” жінки підтримувати сім’ю, незважаючи на власну поведінку. Тобто вимоги жінки до чоловіка суперечать його переконанням щодо самоцінності чоловічої ролі. Також можна припустити, що для дівчат виховання дитини є більшою цінністю, ніж підтримання шлюбних стосунків.

Уявлення дівчат свідчать і про відтворення старих гендерних стосунків відносно гендерного контракту “працююча мати” (61 %), що відображає подвійну орієнтацію — на материнство й пов’язане з нею подружнє життя, з одного боку, й на активність у публічній сфері й, передусім, у сфері професійної праці, з іншого боку. Очевидно, це результат впливу виховної моделі дівчаток, яка мала місце у практиці сімейного виховання багато років.

Слід також вказати на різницю у підходах молодих жінок та чоловіків до сімейного життя: хлопці більш схильні до жорсткого визначення ролей, ніж дівчата, які прагнуть гнучкості у шлюбно-сімейних стосунках. Крім того, можна бачити значну різницю у шлюбних очікуваннях чоловіків та жінок.

Студентки виявляють готовність до реалізації економічного насильства, яке вони вважають припустимою формою подружньої комунікації. Певна кількість молодих жінок відмовляє чоловікові у приватному житті та зводить його особистість до ролі об’єкта впливу. Зазначені респондентки, як вважають дослідники, сприймають шлюбні стосунки скоріше як спосіб самоствердження, ніж як можливість будувати рівноправні взаємини [6]. Виявлене ставлення відображує споживчий підхід багатьох дівчат до подружнього життя. З їх точки зору, чоловік має багато заробляти, віддавати жінці всі гроші, в усьому догоджати. Якщо жінка невдоволена шлюбним партнером, то вона може ним маніпулювати. Проте загалом переважна більшість респондентів не сприймають маніпулятивне поводження жінки у шлюбі.

Дослідження також показало, що студенти негативно ставляться до домінування у шлюбних стосунках як жінки, так і чоловіка, заперечують правильність патріархальної моделі сім'ї. Так, 77 % дівчат і 47 % юнаків висловили незгоду з твердженням “Голова родини — чоловік, жінка має підкорятися йому в усьому”.

Якщо характеризувати цю ситуацію, то слід відзначити, що в уявленнях молоді поступово класичний базовий гендерний контракт витискається контрактом “рівного статусу”, згідно з яким на зміну ієрархії патріархату приходить вирівнювання прав і можливостей чоловіка та жінки як у публічній, так і в приватній сфері (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо).

Загалом проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки. Зважаючи на те, що трансформація українського суспільства створює можливості для нових гендерних стосунків, молоді люди, спираючись на індивідуальний і груповий досвід, уявляють подружнє життя відповідно до нової траєкторії стосунків між чоловіком і жінкою. Нова композиція видозмінює усталені приписи й ролі.

При тому, що сім'я як порівняно стійка соціальна структура суспільства зберігає вагомість у свідомості молоді, продовжують знижуватися орієнтації на традиційну шлюбну поведінку.

Свідомість молодих людей залишається орієнтованою на завищені очікування на адресу чоловіків, хоча й демонструє готовність сприймати гендерно-рольовий розподіл ряду обов'язків у сім'ї на паритетних засадах.

Особливістю уявлень юнаків та дівчат про характер майбутнього подружнього життя, сімейні ролі та обов'язки є поєднання егалітарної ідеології, квазіегалітарної практики й традиційних стереотипів.

Отже, можна зазначити, що сучасне українське суспільство переживає динамічні перетворення соціальних відносин, у ході яких змінюються зразки гендерної взаємодії, шлюбно-сімейних стосунків, ролі й статуси чоловіків і жінок у суспільстві та в сім'ї. Незважаючи на зміну форм сімейного життя, появу нових типів сімей, ціннісний консерватизм відносно шлюбу та сім'ї виступає стабілізатором соціальних трансформацій. Це підтверджується результатами соціологічних досліджень, які виявили стійку тенденцію значущості сім'ї серед основних пріоритетів в українському суспільстві. Збереження й укріплення авторитету сім'ї, її цінностей багато в чому залежить від того, як молоді люди орієнтовані на створення сім'ї, які мають шлюбно-сімейні настанови. Тому важливим стає вивчення уявлень молоді про шлюб та сім'ю у сучасному соціальному контексті.

Література

1. *Угрин О. Г.* Адаптація методик дослідження батьківської сім'ї [Електронний ресурс] / О. Г. Угрин // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія психологічна. — 2013. — Вип. 2. — С. 78–87. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvldu_2013_2_11.pdf
2. *Буковинський А. Й.* Сім'я як соціокультурний феномен в Україні: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / А. Й. Буковинський; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2012. — 19 с.
3. *Болкун Т. А.* Гендерна ідентифікація підлітків із неблагополучних сімей: результати аналізу малюнквого тесту [Електронний ресурс] / Т. А. Болкун // Зб. наук. праць Хмельницького ін-ту соц. технологій Ун-ту "Україна". — 2009. — № 1. — С. 73–79. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Znpkhist_2009_1_19.pdf
4. *Головська І. В.* Моральне виховання молодших школярів у процесі взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї: Автореф. дис. ... канд.

- пед. наук : 13.00.07 / І. В. Головська; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. — Вінниця, 2012. — 20 с.
5. *Ісхакова Н. Г.* Соціальна робота з сім'ями: Метод. рек. до самот. роботи для студ. спец. 6.130102 "Соціальна робота" / Н. Г. Ісхакова; Нац. авіац. ун-т. — К.: НАУ, 2012. — 50 с.
 6. *Корольчук М. С. та ін.* Психологія сімейних взаємин: Навч. посіб. / За ред. М. С. Корольчука. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 296 с.
 7. *Левицький В. В.* Етнічна самоідентифікація української студентської молоді на початку ХХІ століття (на матеріалах міста Києва): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / В. В. Левицький; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — 20 с.

ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. *Васильев М. А.* Уравнения движения калибровочных полей высших спинов как свободная дифференциальная алгебра / М. А. Васильев // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5 (11). — С. 286–301.
2. *Камзин А. С., Русаков В. Л.* Пропорциональный счетчик для мессбауэровских исследований поверхностных слоев при температурах от 100 до 700 К / А. С. Камзин, В. Л. Русаков // Приборы и техника эксперимента. — 1988. — № 5. — С. 56–58.
3. *Пугачев В. С., Сеницин И. Н., Шин В. И.* и др. Проблемы анализа и условно оптимальной фильтрации в реальном масштабе времени процессов в нелинейных стохастических системах / В. С. Пугачев, И. Н. Сеницин, В. И. Шин и др. // Автоматика и телемеханика. — 1987. — № 12. — С. 3–24.
4. *Взаимодействие ядер азота и углерода* / К. П. Артемьев, А. Л. Ветошкин, М. С. Головков и др. // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5(11). — С. 1208–1246.
5. *Вильдермут К., Тан Я.* Единая теория ядра / К. Вильдермут, Я. Тан; [пер. с англ. Ю. Ф. Смирнова]. — М.: Наука, 1980. — 602 с.
6. *Тедеоко К.* Урановые месторождения Италии / К. Тедеоко; [пер. с англ.] // Геология, геохимия, минералогия и методы оценки месторождений урана [под ред. Б. И. Вивона]. — М., 1988. — С. 304–318.
7. *Грушин В. Ф.* Фоторождение пионов на протоне при малых энергиях: полный опыт и мультипольный анализ / В. Ф. Грушин // Фоторождение пионов на нуклонах и ядрах. — М., 1988. — (Труды ФИАН; Т. 186).
8. *Программа экспериментальных исследований на мезонной фабрике ИЯИ АН СССР:* тр. V Всесоюз. сем., [Звенигород, 23–27 апр. 1983 г.]. — М., 1984. — 372 с.
9. *Крупчицкий П. А.* Нарушение пространственной четности в ядерных реакциях с поляризованными нейтронами / П. А. Крупчицкий // Нейтронная физика: материалы I Междунар. конф., (Киев, 14–18 сент. 1987 г.). — М., 1988. — Т. 1. — С. 81–94.
10. *Соботович Э. В., Ольховик Ю. А., Соколюк Г. А.* и др. Сравнительная характеристика миграционной способности радионуклидов в донных отложениях водоемов / Э. В. Соботович, Ю. А. Ольховик, Г. А. Соколюк и др. // Докл. АН УССР. — 1990. — № 8. — С. 25–34. — (Серия А).
11. *Оганезов Г. А.* Дифрактометрический комплекс с источником холодных нейтронов: автореф. дис. ... канд. физ.-мат. наук / Г. А. Оганезов / ОИЯИ. — Дубна, 1988. — 18 с.
12. *Ломидзе В. Л., Франк Э.* О накоплении трансактинидов в реакторе ИБР-2 / В. Л. Ломидзе, Э. Франк. — Дубна, 1988. — 10 с. — (Препр. / ОИЯИ; 18-88-759).
13. *Ковалев Н. И.* Экологические катастрофы / Н. И. Ковалев. — К., 1998. — 20 с. — (Препр. / НАН Украины. Ин-т ядерных исслед.; КИЯИ-98-5).
14. *Кир'янчук В. М., Рудчик А. Т., Будзановські А.* та ін. Механізми реакції ${}^9\text{Be}({}^{11}\text{B}, {}^{12}\text{B}){}^8\text{Be}$ / В. М. Кир'янчук, А. Т. Рудчик, А. Будзановські // Зб. наук. пр. Ін-ту ядерних дослідж. — 2004. — № 1(12). — С. 16 – 22.
15. *Hodges D. A., Jackson H. G.* Analysis and Design of Digital Integrated Circuits / D. A. Hodges, H. G. Jackson. — N.-Y., 1985. — 454 p.

У пропонованому збірнику подано статті науково-практичної конференції, присвяченої 180-річчю з дня народження О. О. Потебні, у яких розглянуто життєвий і творчий шлях відомого вченого.

Наукове видання

МОВА І СУЧАСНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ДО 180-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. ПОТЕБНІ

*Матеріали науково-практичної конференції,
м. Київ, МАУП, 22 травня 2015 р.*

Редактор *Т. К. Валицька*
Коректор *А. А. Тютюнник*
Комп'ютерне верстання *Н. В. Коваленко*
Художнє оформлення *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 27.08.15. Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк ротатійний трафаретний.
Ум. друк. арк. 5,48. Обл.-вид. арк. 3,88. Тираж 100 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП “Видавничий дім “Персонал”
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП “Видавничий дім “Персонал”